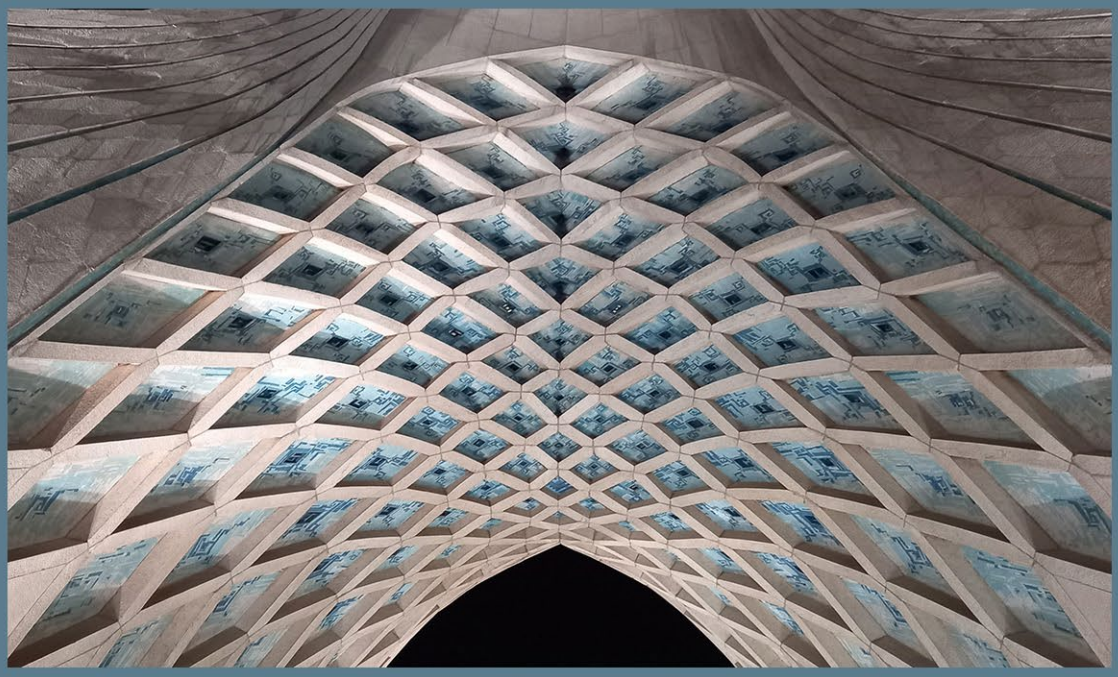
مطالعات معماری ایران ۲۹

دوفصلنامه علمی دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان

سال پانزدهم، شماره ۲۹، بهار و تابستان ۱۴۰۵

◆ تاریخ‌شناسی معماری مسجد جامع آمل و نسبت آن با شهر در سده‌های نخست هجری
● ذات‌الله نیک‌زاد

◆ بازتعریف محدودهٔ قیصریه در بازار کاشان و شکل‌گیری یک مرکز جدید شهری در نیمهٔ دوم دورهٔ قاجاریه
● یاسمن صفیان/ حمیدرضا جیحانی/ سید محمود سادات

◆ سنجش ارزش‌های قلعه‌رودخان به‌عنوان میراث جهانی از منظر منشور ایکوفورت و دستورالعمل اجرایی کنوانسیون میراث جهانی
● ابوذر جانعلی‌پور/ پیروز حناچی/ محمدحسن طالبیان

◆ بهبود حد نهایی پایداری جانبی سازهٔ یک دهانهٔ متشکل از طاق‌آهنگ بر روی پایه در صفحهٔ قوس
● فرزین ایزدپناه

◆ ارزیابی عملکرد پوستهٔ مشبک آجری در کنترل تابش و نور در اقلیم گرم و نیمه‌خشک دزفول
● کلثوم کامکار/ کورش مؤمنی/ اکبر موسی ئی جو

◆ از باغ به میدان: ظهور نرده و آشکار شدن فضای سلطنتی در شهر عصر ناصری
● کاوه رشیدزاده/ گلنار حکمت

◆ بررسی هندسی جلوه‌های گره‌چینی در نمونه‌های تاریخی ایران به روش الگوریتمی
● مهدی عزیزی همدانی/ مجتبی ثابت‌فرد

◆ ابعاد و ویژگی‌های مفهومی استدلال حدسی در عمل طراحی
● علی قریشوندی ابراکی/ علی علائی/ کیوان جورابچی/ سعید نوروزیان ملکی

◆ نقش پیکره‌بندی فضا در ایجاد اجتماع‌پذیری مراکز تجاری شهر اصفهان با مقیاس اجتماعی
● مریم گروهی/ نرگس دهقان/ منصوره کیان‌ارثی/ سمیه رفیعی

◆ ارزیابی پراگماتیک: فرصتی برای اصلاح سیاست‌ها و رویه‌های مداخله در محدوده‌های هدف (مورد انضمامی: سندملی بازآفرینی)
● مرتضی‌هادی جابری‌مقدم/ شیما سقندلی

◆ از رویدادسازی تا شخصیت‌پردازی موزه‌یادمان‌ها
● فائزه تفرشی/ منوچهر معظمی/ نیکلاس وایز

◆ اثر حذف درختان کهن‌سال در معماری معابر ایلام بر تغییر آسایش حرارتی عابران براساس دینامیک سیالات محاسباتی CFD
● کارن فتاحی/ نسرین سیاوش

مطالعات معماری ایران

دوفصلنامه علمی دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان

سال پانزدهم، شماره ۲۹، بهار و تابستان ۱۴۰۵
صاحب امتیاز: دانشگاه کاشان
مدیر مسئول: دکتر علی عمرانی‌پور
سردبیر: دکتر غلامحسین معماریان
مدیر داخلی: دکتر بابک عالمی

هیئت تحریریه (به‌ترتیب الفبا):
دکتر عباس اکبری. دانشیار دانشگاه کاشان
دکتر حمیدرضا جیحانی. دانشیار دانشگاه شهید بهشتی
دکتر پیروز حناچی. استاد دانشگاه تهران
دکتر شاهین حیدری. استاد دانشگاه تهران
دکتر مارکوس ریتر. استاد دانشگاه وین
دکتر محمدصادق طاهر طلوع دل. دانشیار دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی
دکتر بابک عالمی، دانشیار دانشگاه کاشان
دکتر علی عبد الرئوف. استاد دانشگاه حمد بن خلیفه قطر
دکتر علی عمرانی‌پور. دانشیار دانشگاه کاشان
دکتر فاطمه کاتب. استاد دانشگاه الزهرا (س)
دکتر حسین کلانتری. استاد جهاد دانشگاهی
دکتر اصغر محمد مرادی. استاد دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر غلامحسین معماریان. استاد دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر محسن نیازی. استاد دانشگاه کاشان

درجه علمی پژوهشی دوفصلنامه مطالعات معماری ایران طی نامه شماره ۱۶۱۶۷۶ مورخ ۱۳۹۰/۰۸/۲۱ دبیرخانه کمیسیون نشریات علمی کشور، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری ابلاغ گردیده است.

پروانه انتشار این نشریه به شماره ۹۰/۲۳۰۳۰ مورخ ۹۱/۹/۷ از وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی صادر شده است.

این نشریه حاصل همکاری مشترک علمی دانشگاه کاشان با دانشکده معماری دانشگاه تهران، دانشگاه تربیت مدرس، دانشگاه الزهرا (س)، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه شهید رجایی، پژوهشکده فرهنگ، هنر و معماری جهاد دانشگاهی و انجمن علمی انرژی ایران است.

نشریه مطالعات معماری ایران در پایگاه استنادی علوم کشورهای اسلامی (ISC)، پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (SID)، پایگاه مجلات تخصصی نور (noormags.ir)، پرتال جامع علوم انسانی (ensani.ir) و بانک اطلاعات نشریات کشور (magiran.com) نمایه می‌شود.

تصاویر بدون استناد در هر مقاله، متعلق به نویسنده آن مقاله است.

(نسخه الکترونیکی مقاله‌های این مجله، با تصاویر رنگی در تارنمای نشریه قابل دریافت است.)

عکس روی جلد: علی عمرانی‌پور
(بنای میدان آزادی)

ویراستار ادبی فارسی: معصومه عدالت‌پور
همکار اجرایی: فائزه تفرشی

دورنگار: ۵۵۹۱۳۱۳۲-۰۳۱

نشانی دفتر نشریه: کاشان، بلوار قطب راوندی، دانشگاه کاشان، دانشکده معماری و هنر، کدپستی: ۵۳۱۵۳-۸۷۳۱۷

رایانامه: j.ir.arch.s@gmail.com
پایگاه اینترنتی: jias.kashanu.ac.ir

شاپای الکترونیکی: ۵۰۲۰-۲۶۷۶

فهرست

۵ **تاریخ‌شناسی معماری مسجد جامع آمل و نسبت آن با شهر در سده‌های نخست هجری**
ذات‌الله نیک‌زاد

۲۵ **بازتعریف محدودهٔ قیصریه در بازار کاشان و شکل‌گیری یک مرکز جدید شهری در نیمهٔ دوم دورهٔ قاجاریه**
یاسمن صفیان/ حمیدرضا جیحانی/ سید محمود سادات

۵۷ **سنجش ارزش‌های قلعه‌رودخان به‌عنوان میراث جهانی از منظر منشور ایکوفورت و دستورالعمل اجرایی کنوانسیون میراث جهانی**
ابوذر جانعلی‌پور/ پیروز حناچی/ محمدحسن طالبیان

۸۵ **بهبود حد نهایی پایداری جانبی سازهٔ یک دهانهٔ متشکل از طاق‌آهنگ بر روی پایه در صفحهٔ قوس**
فرزین ایزدپناه

۱۰۹ **ارزیابی عملکرد پوستهٔ مشبک آجری در کنترل تابش و نور در اقلیم گرم و نیمه‌خشک دزفول**
کلثوم کامکار/ کورش مؤمنی/ اکبر موسی ئی جو

۱۳۷ **از باغ به میدان: ظهور نرده و آشکار شدن فضای سلطنتی در شهر عصر ناصری**
کاوه رشیدزاده/ گلنار حکمت

۱۶۱ **بررسی هندسی جلوه‌های گره‌چینی در نمونه‌های تاریخی ایران به روش الگوریتمی**
مهدی عزیزی همدانی/ مجتبی ثابت‌فرد

۱۷۹ **ابعاد و ویژگی‌های مفهومی استدلال حدسی در عمل طراحی**
علی قریشوندی آبراکی/ علی علائی/ کیوان جورابچی/ سعید نوروزیان ملکی

۲۰۵ **نقش پیکره‌بندی فضا در ایجاد اجتماع‌پذیری مراکز تجاری شهر اصفهان با مقیاس اجتماعی**
مریم گروهی/ نرگس دهقان/ منصوره کیان‌ارثی/ سمیه رفیعی

۲۲۹ **ارزیابی پراگماتیک: فرصتی برای اصلاح سیاست‌ها و رویه‌های مداخله در محدوده‌های هدف (مورد انضمامی: سندملی بازآفرینی)**
مرتضی‌هادی جابری‌مقدم/ شیما سقندلی

۲۵۳ **از رویدادسازی تا شخصیت‌پردازی موزه‌یادمان‌ها**
فائزه تفرشی/ منوچهر معظمی/ نیکلاس وایز

۲۷۳ **اثر حذف درختان کهن‌سال در معماری معابر ایلام بر تغییر آسایش حرارتی عابران براساس دینامیک سیالات محاسباتی CFD**
کارن فتاحی/ نسرین سیاوش

۲۹۵ **بخش انگلیسی**

علمی‌پژوهشی

از باغ به میدان: ظهور نرده و آشکار شدن فضای سلطنتی در شهر عصر ناصری

کاوه رشیدزاده*
گلنار حکمت**

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۹/۱۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۶/۲۲

چکیده

محجر یا نردهٔ چوبی که در سه دههٔ پایانی سلطنت ناصرالدین‌شاه ابتدا در فضاهای شهری تهران و سپس در برخی دیگر از شهرهای ایران پدیدار شد، از عناصر کالبدی جدید این دوره به شمار می‌آید. این پژوهش با هدف شناسایی زمان، مکان، ویژگی‌های معماری و نقش این عناصر در تحول فضای شهری انجام شده است. روش پژوهش توصیفی‌تحلیلی بوده و بر مطالعهٔ تطبیقی منابع مکتوب و تصویری دست‌اول استوار است. با تطبیق زمانی و مکانی اسناد، ویژگی‌های نرده‌ها ازنظر زمان ظهور، گسترهٔ جغرافیایی، فرم، مصالح، رنگ، کاربرد و ارتباط آن‌ها با باغ‌ها، بناها و فضاهای شهری تحلیل شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که بیشتر نرده‌های دورهٔ ناصری در املاک وابسته به دستگاه سلطنتی و دولتی ایجاد شدند. این نرده‌ها ابتدا در باغ‌های سلطنتی دو محلهٔ ارگ و دولت تهران با جایگزینی دیوارهای صلب باغ‌ها پدیدارشدند و امکان مشاهدهٔ فضای مشجر باغ‌ها را از معابر عمومی فراهم کردند. به‌کارگیری نردهٔ شهری سپس به برخی از خیابان‌های تهران، عرصهٔ عمارت‌های دولتی، به‌ویژه مهمانخانه‌ها و مریضخانه‌ها، و نیز به داخل میدان‌های توپخانهٔ شهرهای تهران، شیراز و کرمانشاه گسترش یافت. همچنین بررسی نمونه‌ها در فاصلهٔ سال‌های ۱۲۸۰ تا ۱۳۲۰ق نشان می‌دهد که نرده‌های چوبی با الگوی مثلثی، فرم غالب نرده‌کشی بوده است. نردهٔ شهری قاجاری به‌عنوان ابزاری برای گشودن منظر باغ‌ها و ایجاد رابطهٔ بصری میان فضاهای سلطنتی و عرصهٔ عمومی به کار گرفته شد و در شکل‌گیری تجربه‌ای جدید از منظر و فضای شهری در دورهٔ ناصری نقش مؤثری داشت.

کلیدواژه‌ها:

نردهٔ قاجاری، محجر، باغ سلطنتی، تهران ناصری، فضای شهری.

* استادیار، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، نویسنده مسئول، k_rashidzadeh@sbu.ac.ir
** کارشناس‌ارشد معماری و بازآفرینی شهری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه سپینزا رم، ایتالیا

مطالعات معماری ایران
دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۹ ـ بهار و تابستان ۱۴۰۵
صفحات ۱۵۹-۱۳۷ ۱۳۷

پرسش‌های پژوهش

۱. نرده‌های پدیدآمده در سه دهۀ پایانی سلطنت ناصرالدین‌شاه توسط چه کسانی و با چه اهدافی و در چه زمان و مکان‌هایی ساخته شدند؟
۲. نرده‌های دورۀ ناصری ازنظر مصالح، فرم و الگوی طراحی و نحوۀ استقرار چه ویژگی‌هایی داشتند؟
۳. آیا میان نمونه‌های مختلف نرده‌کشی در تهران و سایر شهرهای ایران الگوهای مشترک کالبدی یا فضایی وجود داشت؟
۴. گسترش نرده‌کشی چه تأثیری در تغییر منظر شهری و رابطۀ میان فضای سلطنتی، دولتی و تجربۀ فضای عمومی در تهران و سایر شهرهای ایران گذاشت؟

مقدمه

آرشیو گستردۀ عکس‌های موجود از اواخر دورۀ قاجار یکی از مهم‌ترین منابع پژوهش در تاریخ محیط مصنوع این دورۀ تاریخی به شمار می‌آید. بررسی مجموعۀ بزرگی از تصاویر باغ‌ها، بناها و فضاهای شهری تهران، حضور مکرر نرده‌ها را در این فضاها آشکار ساخت و زمینۀ شکل‌گیری پرسش‌های این پژوهش را فراهم کرد. نخست، این پرسش مطرح شد که نرده از چه زمانی و در چه فضاهایی ظاهر شد و آیا میان این فضاها ارتباطی وجود داشته است یا خیر. سپس ویژگی‌های کالبدی نرده‌ها مورد توجه قرار گرفت؛ اینکه ازنظر فرم، مصالح و شیوۀ استقرار چه ویژگی‌هایی داشتند و آیا از الگوهای مشترکی در طراحی و مکان‌یابی پیروی می‌کردند. همچنین این پرسش مطرح شد که در این بستر زمانی که مرز فضاها در شهرها عمدتاً با دیوارهای صلب تعریف می‌شد، چرا نرده جایگزین بخشی از این دیوارها شد، چه اشخاص یا نهادهایی در ایجاد و گسترش آن نقش داشتند و این تغییر چه تأثیری در تحول فضای شهری و منظر شهرهای ایران در اواخر دورۀ ناصری گذاشت.

در نیمۀ دوم سلطنت ناصرالدین‌شاه محدودۀ شهر تهران گسترش یافت. این گسترش به‌جز افزایش مساحت، موجب دگرگونی‌های کیفی کالبد و پیدایش فضاهای جدید شهری شد. این تحولات هم‌زمان با افزایش ارتباط ایران با اروپای صنعتی و مدرن قرن نوزدهم، به‌ویژه پس از سفرهای ناصرالدین‌شاه و گروهی از درباریان به اروپا رخ داد. بااین‌حال، پذیرش پیشاپیش فرضیۀ تأثیرپذیری از اروپا در این تحولات در طرح و تحلیل پرسش‌های پژوهش، ساده‌انگارانه خواهد بود. ازاین‌رو، این پژوهش از وزن‌دهی به نقش مدرنیته و تأثیرپذیری از غرب در شکل‌گیری فضاهای مورد مطالعه پرهیز و بر یافتن پاسخ پرسش‌ها ازطریق مستندسازی، توصیف و تحلیل نرده‌های دورۀ قاجار و فضاها و موضوعات مرتبط با آن تمرکز کرده است. برای پاسخ به پرسش‌های پژوهش، نمونه‌های نرده‌کشی در متون، تصاویر و نقشه‌های تاریخی دورۀ قاجار گردآوری، مستندسازی و به‌صورت تطبیقی بررسی شدند. بازۀ زمانی اصلی پژوهش سه دهۀ پایانی سلطنت ناصرالدین‌شاه، از حدود سال ۱۲۸۰ق تا ۱۳۱۳ق را در بر می‌گیرد؛ البته برای مطالعۀ تداوم این تحول، برخی نمونه‌ها تا دورۀ مشروطه نیز تا حدود سال ۱۳۲۰ق بررسی شده است.

در بخش اول مقاله، در بررسی و مطالعات اولیه، ابتدا روش و روند انجام پژوهش شرح داده می‌شود، سپس معنی و کاربرد واژه‌های نرده و محجر در بستر تاریخی خود توضیح و در بخش دوم، با نظمی زمان‌محور به شرح یافته‌های توصیفی پژوهش پرداخته می‌شود. یافته‌های این بخش با کنار هم قرار دادن روایت‌ها، گزارش‌ها و متون نوشتاری و اسناد تصویری در ترتیب زمانی و مکانی ـ جغرافیایی، نشان می‌دهد که چگونه به‌تدریج در دستگاه حکومتی ناصری، استفاده از نرده‌کشی یکی از ابزارهای مهم دستگاه سلطنتی و دولتی برای سامان‌دهیِ فضاهای وابسته به حکومت بوده است. از ظهور نخستین نمونۀ نردۀ چوبی در باغ گلشن در میدان ارگ و گشودگی فضایِ باغ به روی عموم، تا جایگزینی دیوارهای صلب باغ‌های سلطنتی ـ دیوانی که امکان مشاهدۀ فضاهای مشجر سلطنتی و دولتی را از معابر عمومی فراهم ساختند، این تغییرات به دو محلۀ ارگ و دولت فضایی تفرجی نیز بخشید. سپس توصیف‌های دسته‌بندی‌شده با شرح

نمونه‌های متنوع دیگر و متأخرتر استفاده از نرده‌کشی در خیابانِ باغ‌ها، در باغ‌های ییلاقی بیرون شهر، در سیم‌کشی و تجهیز برخی از خیابان‌های تهران، جدارهٔ عرصهٔ برخی بناهای جدید دولتی مانند مریضخانه‌ها و مهمانخانه‌ها و همچنین کاربرد آن در میادین اصلی و رسمی تهران و برخی از شهرهای ایران ادامه می‌یابد. عاملان این تغییرات نیز معرفی می‌شوند (بخشی از پرسش یک). پاسخ کامل به پرسش چهارم پژوهش در همین بخش داده شده است. در بخش سوم، یافته‌های توصیفی جمع‌بندی و تحلیل شده است. دو تصویر ۸ و ۹ و جدول ۲ حاصل این تحلیل و جمع‌بندی هستند. ابتدا نقشه‌ای (تصویر ۸) از ارتباط فضایی میان نمونه‌های مشخص‌شده در تهران تولید شده است که نشان می‌دهد در دو محلهٔ ارگ و دولت، فضاهای نرده‌کشی از یک پیوستگی نسبی برخوردارند. این یافته در نوع خود منظر شهری فضای سلطنتی را نیز معرفی می‌کند (بخشی از پاسخ پرسش ۱). از دیگر نتایج این بخش، جدول ۲ است که پاسخ به پرسش‌های ۱، ۲ و ۳ در آن نهفته است. در این جدول، ویژگی‌های همهٔ نمونه نرده‌های شناسایی‌شده ازنظر مکان، زمان، جنس، فرم، رنگ، کارکرد، تزیینات، موقعیت و نام آورده شده است.

۱. مطالعات و بررسی‌ها

۱. ۱. روند انجام پژوهش

با توجه به فقدان پژوهش‌های اختصاصی درخصوص موضوع تحقیق، تکیهٔ این مطالعه تماماً روی مطالعهٔ تطبیقی منابع دست‌اول بوده است.[۱] منابع مورد استفاده شامل متون تاریخی، مطبوعات دورهٔ قاجار، سفرنامه‌ها، یادداشت‌های روزانه، اسناد، نقشه‌های تاریخی، تصاویر و عکس‌های برجای‌مانده از این دوره است. داده‌های حاصل از عکس‌ها با متون تاریخی، نقشه‌های دورهٔ قاجار و دیگر اسناد تصویری تطبیق داده شده است. این مقایسه، افزون بر شناسایی مکان‌ها، به تدقیق موقعیت فضایی آن‌ها و بازسازی روند تحولات نیز کمک کرد. همچنین شناسایی فضاهای مورد مطالعه، بررسی تک‌نگاری‌ها و پژوهش‌های مرتبط با هر فضا، تطبیق داده‌ها با نقشه‌های تاریخی به‌ویژه نقشهٔ عبدالغفار ۱۳۰۹ق، توصیف نظام‌مند تصاویر، ترسیم و بازترسیم عناصر فضایی و تهیهٔ نقشه‌های تحلیلی، از دیگر روش‌های مورد استفاده در این پژوهش بوده‌اند.

عکس‌های تاریخی، به‌ویژه مجموعه آلبوم‌خانهٔ کاخ گلستان، مجموعه‌های دیگر مانند عکس‌های سوریوگین در آرشیو اینترنتی اسمیتسونین و نلسون، آلبوم‌های علی‌خان والی در آرشیو اینترنتی هاروارد از مهم‌ترین منابع این پژوهش بوده‌اند. این تصاویر براساس تاریخ عکاسی، موضوع، موقعیت مکانی و در مواردی نام عکاس طبقه‌بندی و تحلیل شده است. این دسته‌بندی امکان پیگیری سیر تحول نرده‌ها و فضاهای شهری مرتبط با آن‌ها را در طول زمان فراهم ساخت. در میان منابع نوشتاری، آثار اعتمادالسلطنه دارای جایگاه ویژه‌ای است. *روزنامهٔ خاطرات*، *مرآت البلدان*، *المآثر و الآثار* و نیز مطالب منتشرشده به قلم وی در روزنامه‌ها و مطبوعات رسمی دورهٔ قاجار، اطلاعات ارزشمندی دربارهٔ باغ‌های سلطنتی، فضاهای شهری و نگرش حکومت به سامان‌دهی و تولید فضا در اختیار این پژوهش قرار داده است. دیگر منابع مهم نوشتاری سفرنامه‌های سرنا، بنجامین، ارسل، گروته و رنه دالمانی بودند. این منابع، مبنای تطبیق با دیگر شواهد تاریخی نیز قرار گرفتند. برای مثال، نقاشی‌های تاریخی بخشی از شواهد پژوهش را تشکیل داده‌اند. آثاری همچون نقاشی صنیع‌الدوله از میدان ارگ و نقاشی کمال‌الملک از باغشاه، در مواردی اطلاعاتی را آشکار کردند که در عکس‌های موجود قابل تشخیص نبود؛ ازجمله رنگ نرده‌ها یا برخی جزئیات تزیینی آن‌ها.

یکی از محورهای اصلی پژوهش، توجه به توالی زمانی ظهور و گسترش نرده‌ها در فضاهای شهری بود. ازاین‌رو، منابع تصویری و نوشتاری بر پایهٔ تاریخ ثبت یا تاریخ اشاره به نرده‌ها دسته‌بندی شدند. جدول ۱، این توالی زمانی را نمایش داده و امکان مقایسه و بازسازی روند گسترش نرده‌کشی در شهرهای دورهٔ قاجار را فراهم کرده است.

بررسی باغ گلشن که نقش مهمی در این پژوهش داشت، نمونه‌ای از این روش تطبیقی منابع نوشتاری و تصویری است. قدیمی‌ترین اشارهٔ نوشتاری به نرده‌های این باغ در گزارش اعتمادالسلطنه و مربوط به سال ۱۲۸۲ق است؛ درمقابل، کهن‌ترین تصویر شناخته‌شده از باغ گلشن به فاصلهٔ سال‌های ۱۲۷۰ تا ۱۲۷۵ق تعلق دارد (طهماسب‌پور

۱۴۰۳).[۲] در این تصویر، نرده و حوض مرکزی باغ به‌وضوح آشکار است. تطبیق این تصویر با گزارش اعتمادالسلطنه، زمان اجرای نرده‌کشی و احداث باغ را به اوایل دهۀ ۱۲۸۰ق نزدیک و امکان بازسازی دقیق‌تر مراحل این تحول را فراهم کرده است.[۳]

ازآنجاکه برخی ترجمه‌های فارسی سفرنامه‌های دورۀ قاجار با متن اصلی آن‌ها انطباق کامل نداشت، در موارد ضروری نسخه‌های اصلی مورد مراجعه قرار گرفت و ترجمه‌ها با متن اصلی مطابقت داده شدند. این بررسی آشکار کرد که بخشی از اصطلاحات مرتبط با نرده‌ها در ترجمه‌های فارسی حذف شده یا معادل دقیقی برای آن‌ها به کار نرفته است. برای نمونه، بنجامین گرین در توصیف باغ‌های متعلق به ناصرالدین‌شاه، ازجمله باغ عمومی، باغ‌های ظل‌السلطان و مخبرالدوله، به وجود نرده در پیرامون این باغ‌ها اشاره کرده است، درحالی‌که این بخش از متن در ترجمۀ فارسی سفرنامۀ او (بنجامین ۱۳۶۳، ۶۲) بازتاب نیافته است. ازاین‌رو، استنادهای این پژوهش در چنین مواردی بر پایۀ متن اصلی انجام شد و ترجمه‌های فارسی به‌عنوان منبع کمکی مورد استفاده قرار گرفتند.

مراجعه به متون اصلی، همچنین امکان بررسی دقیق‌تر اصطلاحات به‌کاررفته برای نرده‌ها را فراهم کرد. در متون انگلیسی و کتب مرجع که به نرده اشاره شده است، واژگانی چون paling، fence و railing هریک در موقعیت‌های متفاوتی به کار رفته‌اند. در بسیاری از موارد، paling به نرده‌های چوبی ساخته‌شده از ترکه‌ها یا الوارهای عمودی اشاره دارد، درحالی‌که railing بیشتر برای نرده‌های فلزی یا ساخته‌شده از میله‌های آهنی به کار رفته است (Starkie Gardner 1911, 212). در متون اصلی سفرنامه‌ها بیشتر کلمات fence و railing و در متن فرانسوی clôture به کار رفته است؛ که بیشتر به‌صورت حصار ترجمه شده‌اند. تمایزهای این واژگان در تشخیص جنس، فرم و ویژگی‌های نرده اهمیت داشت.

مطالعات معماری ایران
دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۹ ـ بهار و تابستان ۱۴۰۵

جدول ۱: جدول، موقعیت مکانی نرده‌کشی بین سال‌های ۱۲۷۰ تا ۱۳۲۰ق به‌صورت گاهنامه براساس منابع تصویری و نوشتاری

سال هجری قمری	۱۲۸۲	۱۲۹۴	۱۲۹۷	۱۲۹۹	۱۳۰۱	۱۳۰۳	۱۳۰۵	۱۳۰۶	۱۳۰۸	۱۳۰۹	۱۳۱۴	۱۳۱۵	۱۳۲۰
موقعیت مکانی نرده‌کشی	طرح تنظیف میدان ارگ	باب همایون	سنگفرش توپخانه	نرده کشی باغ اتاق نظام (تکرار)	مهمانخانۀ قم	باغ شمال تبریز	مهمانخانۀ قم	باغشاه	سیم‌کشی باغ عزالدوله	دوشان‌تپه	توپخانه تهران	نرده‌کشی سبزه‌میدان	توپخانۀ کرمانشاه
		کوچه‌باغ ایلخانی		نرده‌کشی نایب‌السلطنه		مهمانخانۀ قزوین		باغ لاله‌زار				نرده‌کشی توپخانۀ شیراز	
	سنگفرش خیابان باب همایون	خیابان ناصریه						سرخه حصار					
		باغ اتاق نظام						میدان توپخانۀ تهران					
منبع	المآثر و الآثار	روزنامۀ ایران	سفرنامۀ ارنست ارسل	سفرنامۀ ارنست ارسل	آلبوم نگارخانۀ کاخ گلستان	آلبوم نگارخانۀ کاخ گلستان - خاطرات ناصرالدین‌شاه	آلبوم نگارخانۀ کاخ گلستان	روزنامۀ ایران	روزنامۀ خاطرات عین‌السلطنه	آلبوم نگارخانۀ کاخ گلستان	آلبوم نگارخانۀ کاخ گلستان	آلبوم نگارخانۀ کاخ گلستان	سفرنامۀ گروته

۱. ۲. نرده، محجر، طارمی

در *فرهنگ معین*، نرده «طارمی چوبی یا فلزی که در اطراف باغچه یا جلوی ایوان قرار می‌دهند» تعریف شده است. در *فرهنگ‌نامۀ معماری ایران* نیز نرده مجموعه‌ای از میله‌های چوبی یا فلزی دانسته شده که به اعضای افقی متصل‌اند و نقش حصار یا حفاظ را بر عهده دارند. این تعاریف بیانگر آن است که نرده در کاربرد متعارف خود بیش از آنکه عنصری شهری باشد، به بنا و اجزای معماری آن تعلق داشته است.

ریشۀ واژۀ نرده با چوب ارتباط دارد و از همین رو می‌توان دریافت که در کاربردهای اولیه، چوب مهم‌ترین مصالح ساخت آن بوده است.[۴] در معماری سنتی ایران، نرده عمدتاً در ایوان‌ها، پشت‌بام‌ها، پنجره‌ها و دیگر فضاهای مرتفع

برای حفاظت و تعیین مرز فضاها و گاه در فضای داخلی باغ‌ها و حیاط‌ها نیز برای تفکیک بخش‌های مختلف به کار می‌رفته است. شواهد تصویری، به‌ویژه نگاره‌های پیش از دورهٔ قاجار، نمونه‌هایی از این کاربرد را نشان داده است، اما این نمونه‌ها عموماً به فضای داخلی باغ یا بنا تعلق داشته و عمدتاً در مقیاس فضای شهری ظاهر نشده‌اند. مرزبندی باغ‌ها و فضاهای شهری عمدتاً با دیوارهای صلب انجام شده و نمونه‌های شناخته‌شدهٔ نرده‌کشی در مقیاس شهر بسیار محدود بوده است.[۵]

با تأکید بر این نقش مرزبندی، می‌توان پیشینه‌ای برای نرده در برخی عناصر مشبک یا متخلخل معماری ایران جست‌وجو کرد. عناصری مانند آجرچینی‌های مشبک، فخر و مدین، دارآفرین، شباک و ضریح، ضمن حفظ مرز فضایی، امکان عبور نور، هوا و در مواردی دید را نیز فراهم کرده‌اند. بنابراین، می‌توان این عناصر را در زمرهٔ معماری مرزهای متخلخل در معماری ایران دسته‌بندی کرد.[۶]

در متون دورهٔ قاجار، نرده بیشتر با عنوان‌هایی چون «محجر»، «محجّر»، «معجر» و گاه «طارمی» معرفی شده است. در *فرهنگ معین*، به نقل از ناظم‌الاطباء، «طارمی» به‌معنای «محجر چوبین که بر گرد باغ و باغچه از برای منع دخول مردم سازند» آمده است. مقایسهٔ تعاریف نرده، طارمی و محجر در فرهنگ‌های فارسی، دو کارکرد اصلی این عنصر را آشکار کرده است: جلوگیری از سقوط در لبه‌ها و سطوح مرتفع، و تعیین حریم و مرز میان فضاها. واژهٔ «محجر» عمدتاً برای نرده‌های چوبی. «معجر» در برخی موارد برای نرده‌ها (عمدتاً فلزی) به کار رفته است.[۷] در سفرنامه‌های ناصرالدین‌شاه و برخی دیگر از درباریان، توصیف محجر و نرده در کنار شرح فضاهای شهری اروپا بارها تکرار شده است.[۸] این توصیف‌ها عمدتاً به خیابان‌ها، پارک‌ها و باغ‌های شهرهایی چون پاریس، دیژون، وین، لیون و دیگر شهرهای اروپایی مربوط و بیانگر نقش نرده به‌عنوان یکی از عناصر شکل‌دهندهٔ منظر شهری در نگاه مسافران بوده است. در این روایت‌ها عمدتاً توصیف محجر در کنار دیگر مؤلفه‌های شهر جدید، مانند خیابان‌های عریض، روشنایی شبانه (سیاح محلاتی ۱۳۴۶، ۱۴۸ـ۱۵۳) و یا فضای سبز و گیاهان قرار گرفته است[۹] (پیرزاده ۱۳۴۳، ۱۹۳ـ۱۹۶). این عنصر معمولاً در کنار خیابان‌های عریض، درختکاری، روشنایی معابر و دیگر جلوه‌های شهر جدید توصیف و از نقش آن در سازمان‌دهی فضا و شکل‌گیری منظر شهری حکایت شده است.[۱۰]

۲. یافته‌های توصیفی پژوهش

۲. ۱. باغ گلشن؛ نخستین نمونهٔ گشودگی منظر باغ سلطنتی

احتمالاً نخستین نمونهٔ نرده‌کشی در باغ گلشن و در جریان سامان‌دهی میدان ارگ، حدود سال‌های ۱۲۸۱ تا ۱۲۸۲ق اجرا شده باشد (تصویر ۱ـ۱ و تصویر ۹). اعتمادالسلطنه در شرح طرح عمرانی موسوم به «تنظیف میدان ارگ» به احداث استخر مرکزی، باغچه‌بندی میدان، کاشت درختان و گل‌های ایرانی و فرنگی و درنهایت محصور کردن باغ با محجرهای چوبی اشاره می‌کند. به نوشتهٔ او، در سال ۱۲۸۲ق پیرامون باغ ستون‌های سنگی در فواصل معین برپا شد و فاصلهٔ میان آن‌ها با محجرهای چوبی پر شد. هریک از ترکه‌های چوبی سرنیزه‌ای تزیینی داشت و ستون‌های سنگی نیز با گلدان آراسته شده‌اند (اعتمادالسلطنه ۱۳۸۰، ۱۰۱).

توصیف او از یک‌سو اطلاعات دقیقی دربارهٔ شکل، مصالح، فاصلهٔ قرارگیری نرده‌ها و تزیینات ستون‌های میانی ارائه کرده است. در شرح جزئیات نرده‌کشی به فاصلهٔ چهار ذرع (حدود چهار متر) میان ستون‌های سنگی و همچنین به باغچه‌بندی جدید، کاشت سرو، کاج و گونه‌های مختلف گل‌های ایرانی و فرنگی اشاره شده است که همگی بخشی از برنامهٔ سامان‌دهی میدان ارگ بودند (همان، ۱۰۱). این نرده‌ها از ترکه‌های چوبی سبزرنگ با سرنیزه‌های سرخ‌رنگ تشکیل شده بودند.[۱۱] اعتمادالسلطنه در ادامه در وصف این باغ نوشته است: «باغ گلشن در میدان عتیق ارگ دارالخلافه بود که با توجه خاطر خطیر خورشید [ناصرالدین‌شاه] تغییر یافت و اینک نزهتگاه عمومی و جای تماشای بیگانه و بومی است» (همان ۱۳۸۰، ۸۵). این توصیف بیانگر آن است که باغ سلطنتی گلشن در دورهٔ ناصری به فضایی برای تفرج و تماشای عمومی تبدیل شد. از این توصیف می‌توان دریافت که نرده‌کشی میدان ارگ بخشی از طرح بازآرایی فضای

آن بوده است. در این طرح، باغ تازه‌تأسیس سلطنتی از ابتدا بدون دیوار درون فضای میدان ارگ ایجاد شده و به کمک عنصر نرده به بخشی از منظر عمومی شهر تبدیل شد.

۲. ۲. جایگزینی دیوار باغ‌ها با نرده در باغات دیوانی و مدیریت فضاهای سلطنتی

پس از تجربهٔ ایجاد باغ گلشن، نخستین نمونه‌های نرده‌کشی در فضای شهری را می‌توان در جایگزینی دیوار باغ‌های دولتی با نرده مشاهده کرد.[۱۲] الگوی نرده‌کشی اندک‌زمانی بعد از باغ گلشن، به دیگر باغ‌های سلطنتی و دولتی تهران نیز تسری یافت. باغ ایلخانی، باغ وزارت جنگ (اتاق نظام)، باغ لاله‌زار و باغ کنت دومونت فرت ازجمله نمونه‌هایی بودند که در آن‌ها دیوار صلب، به‌طور کامل یا در بخشی از جداره، جای خود را به نردهٔ چوبی داد.

اعتمادالسلطنه (۱۳۶۷، ۱۷۴۳ـ۱۷۴۴) در *مرآت البلدان* ۱۲۹۰ق شرح داده است که ازسوی ناصرالدین‌شاه به ادارهٔ «باغات دیوانی» منصوب شده است. فهرست این باغات محدود به باغ‌های سلطنتی نبود، بلکه خیابان‌ها و فضاهای سبز شهری وابسته به آن‌ها را نیز شامل می‌شد. باغ نگارستان، باغ لاله‌زار، باغ ایلخانی، باغ سلطنت‌آباد، باغ نیاوران، خیابان باب همایون، خیابان ناصریه و شماری از خیابان‌ها و کوچه‌های محلهٔ دولت در زمرهٔ این مجموعه قرار داشتند. قرار گرفتن خیابان‌ها در کنار باغ‌ها در این فهرست اهمیت ویژه‌ای داشت. این موضوع نشان از محدود نبودن مدیریت باغات دیوانی به فضای داخل باغ داشت و همچنین بیانگر اهمیت نگهداری و سامان‌دهی معابر، باغچه‌ها و فضاهای شهری مجاور بود که بخشی از منظر، خیابان‌های مشجر و باغچه‌های پیرامون شامل آن بود. بنابراین این فضاها بخشی از نظام مدیریتی واحدی بودند که زیر نظر دستگاه سلطنت اداره می‌شد.

درنتیجه از کارهای عمرانی این دوره، آشکار کردن باغ‌هایی است که دیگر پشت دیوارهای بلند پنهان نمی‌مانند و این بار «باغ به عابران و به کوچه نگاه می‌کند» (اعتمادالسلطنه، روزنامهٔ ایران ش. ۳۱۸، ۱۲۹۴ق). این عبارت به‌خوبی بیانگر تغییری است که در رابطهٔ میان فضای باغ و فضای عمومی شهر رخ داده است. با رجوع به نوشته‌های اعتمادالسلطنه، گسترش نرده‌کشی در باغ‌های سلطنتی و دولتی را می‌توان بخشی از سیاست‌های کالبدی دستگاه سلطنت ناصرالدین‌شاه دانست. آنچه در توصیف‌های او برجسته است، تأکید بر رابطهٔ دوسویهٔ «دیدن» و «دیده شدن» است؛ رابطه‌ای که با جایگزینی دیوار صلب با نرده امکان تحقق یافت. سه باغ مربوط به املاک سلطنتی یعنی باغ اتاق نظام (وزارت جنگ، کامران میرزا)، باغ ایلخانی و باغ لاله‌زار از باغ‌های قدیمی بودند که درنتیجهٔ این تغییرات، جدارهٔ رو به خیابان آن‌ها با استفاده از نرده رو به عموم رؤیت‌پذیر شد.

۲. ۲. ۱. باغ اتاق نظام

نمونهٔ روشن این رویکرد رؤیت‌پذیر کردن بخش‌هایی از فضای سلطنتی برای عموم در توصیف باغ وزارت جنگ، واقع در کوچهٔ نایب‌السلطنه (تصویر ۸) است.[۱۳] اعتمادالسلطنه می‌نویسد: «باغ به کوچه نگاه می‌کند و عابرین کوچه‌باغ و عمارت را تماشا می‌کنند» (اعتمادالسلطنه، روزنامهٔ ایران، ۱۲۹۴ق؛ تصویر ۱ـ۲) در این توصیف، نرده ابزاری برای ایجاد پیوند بصری میان فضای درون باغ و فضای عمومی شهر معرفی شده و همچنین به یکی از عناصر شاخص منظر این فضاها بدل شده است. ارنست ارسل در توصیف تزیینات نرده‌کشی باغ اتاق نظام (وزارت جنگ)، از «طارمی‌های چوبی سبزرنگ» پیرامون باغ یاد کرده است (ارسل ۱۳۸۲، ۲۳۷).

۲. ۲. ۲. باغ ایلخانی و باغ لاله‌زار

باغ ایلخانی (مکان‌یابی‌شده در تصویر ۸)، که در این دوره در شمار املاک دولتی قرار داشت، نمونهٔ دیگری از همین رویهٔ جایگزینی دیوار با نرده است. این مکان محل اقامت ولیعهد هنگام حضور در تهران بود. در این باغ نیز دیوار صلب جای خود را به نرده داده است و امکان دیدن فضای درونی باغ از معابر عمومی فراهم شد. تغییر جداره، ارتباط میان فضای سلطنتی و فضای عمومی شهر را تغییر داد. باغ از خلال نرده در منظر عمومی شهر دیده می‌شد و بخشی از تجربهٔ بصری شهروندان را شکل می‌داد. ارسل در توصیف خیابان‌های علاءالدوله (ایلخانی) و لاله‌زار، باغ‌های مجاور این معابر را از عوامل اصلی زیبایی این خیابان‌ها برشمرده است (ارسل ۱۸۸۲، ۲۳۰).

دوازده سال بعد از گزارش محجرهای باغ گلشن، اعتمادالسلطنه در گزارش خود در *روزنامهٔ ایران* (ش. ۳۱۸،

۱۲۹۴ق) از جدارهٔ غربی باغ لاله‌زار، در امتداد خیابان لاله‌زار، بار دیگر به امکان مشاهدهٔ فضای باغ از خیابان پرداخته است: اینکه در این خیابان در طول حدود هفتصد تا هشتصد ذرع، نردهٔ چوبی میان ستون‌ها نصب شده بود و امکان مشاهدهٔ فضای باغ از خیابان فراهم شده بود. او با به کار بردن تعبیری مشابه باغ وزارت جنگ نوشته است: «دیوار باغ که به کوچه نگاه می‌کند از محجر و ستون است که باغ به نظر عابرین کوچه پیدا و هویداست» (روزنامهٔ ایران، ش. ۳۰۴، ۱۲۹۴ق).

دوازده سال بعد هم نکتهٔ دیگری به ویژگی‌های نردهٔ باغ لاله‌زار اضافه کرده است: اینکه نردهٔ «چوبی» آن «سبزرنگ» و «آراسته» بود (۱۳۰۶ق، ش. ۶۷۳). جعفر شهری نیز در توصیف باغ لاله‌زار وجود همین نرده سبزرنگ را تأیید کرده است (شهری ۱۳۸۳، ۲۷۶).

این روایت‌ها نرده‌کشی را در کنار مجموعه‌ای از تحولات کالبدی دیگر، ازجمله سنگفرش خیابان‌ها و پیاده‌روها، درختکاری، روشنایی شبانهٔ معابر، توجه به چشم‌اندازهای شهری و ایجاد فضاهای گردش و تفرج عمومی قرار داده است (اعتمادالسلطنه، ۱۲۹۴ق، ش. ۳۰۴). ازاین‌رو، نرده را می‌توان یکی از مؤلفه‌های شکل‌دهندهٔ فضای شهری جدید در دورهٔ ناصری دانست؛ عنصری که هم در گشودگی منظر و هم در شکل‌دهی مرزهای فضایی نقش داشت.

۲. ۳. فضاهای تفرجی محلهٔ دولت، و محجرهای پارک ناصری

ساموئل بنجامین گرین که در سال ۱۸۸۵م از تهران دیدن کرده است، هنگام توصیف محلهٔ دولت ـ که آن را «محلهٔ فرنگی‌ها» نامید ـ به باغ‌های سلطنتی و اشرافی این بخش از شهر اشاره کرد. او پس از معرفی باغ‌های مخبرالدوله و ظل‌السلطان، از باغی عمومی متعلق به ناصرالدین‌شاه یاد کرد که برخلاف رویهٔ معمول، پیرامون آن به‌جای دیوار، محجر کشیده بودند. به نوشتهٔ او، این باغ برای استفاده عموم گشوده بود و از درون آن چشم‌انداز کوه‌های شمیران و دماوند دیده می‌شد. همچنین خیابان‌های عریض و درختکاری‌شدهٔ محلهٔ دولت، این باغ را به بخشی از منظری پیوسته از فضای سبز و چشم‌انداز طبیعی شهر تبدیل می‌کردند (Benjamin1887, 71). به احتمال زیاد، باغ یا پارکی که بنجامین توصیف می‌کند همان پارک ناصری یا پارک نظم‌الملک (کنت دومونت فرت) است که در نقشهٔ عبدالغفار نیز مشخص شده است (تصویر ۱ـ۳).

جایگزینی دیوار صلب با محجر امکان مشاهدهٔ فضای درون باغ را از معابر عمومی فراهم کرده و همچنین گشوده شدن دید به مناظر طبیعی پیرامون شهر، تجربه‌ای تازه از تفرج شهری شکل داده است. در این روایت، باغ، خیابان و چشم‌انداز طبیعی در قالب یک نظام منظری واحد در کنار یکدیگر قرار گرفته بودند. این شیوه با ایجاد تغییر در مرزبندی فضاها، رابطهٔ باغ و شهر و مردم را دگرگون ساخت. با گشوده شدن منظر باغ‌ها به‌سوی خیابان و هم‌زمان آشکار شدن چشم‌اندازهای طبیعی پیرامون شهر، تجربهٔ تازه‌ای از حضور، تماشا و تفرج در فضای شهری شکل گرفت که از ویژگی‌های شاخص تحولات کالبدی تهران در دورهٔ ناصری بود.

منابع دیگر نیز بر گسترش کارکرد تفرجی در محلهٔ دولت تأکید داشته‌اند. کارلا سرنا در سال‌های ۱۸۷۷ تا ۱۸۷۸م از وجود چندین گردشگاه و پارک عمومی در تهران یاد کرده است (سرنا ۱۳۶۲، ۱۹۶). هانریش بروگش نیز در سفر دوم خود به ایران، خیابان‌های لاله‌زار و ایلخانی را از مهم‌ترین فضاهای گردش و تفرج شهر معرفی کرده و نوشته است که مردم برای قدم زدن به «باغ‌های عمومی» یا خیابان‌های مشجر روی آورده‌اند (بروگش ۱۳۷۴، ۱۱۹).

در دهه‌های ۱۲۸۰ و ۱۲۹۰ق، گسترش نرده‌کشی در باغ‌های سلطنتی و دولتی به‌تدریج سیمای بخش‌هایی از تهران، به‌ویژه محدودهٔ ارگ و محلهٔ دولت را تغییر داد. از خلال نرده، فضای مشجر باغ‌ها به بخشی از منظر خیابان تبدیل و کیفیت‌هایی چون تماشا، گردش و دیدن و دیده شدن در فضای عمومی شهر تقویت شد. بدین‌ترتیب، بخشی از باغ‌های سلطنتی و دولتی، بی‌آنکه از مالکیت یا کارکرد رسمی خود خارج شوند، در شکل‌گیری منظر شهری تهران نقش یافتند.

۲. ٤. نرده‌کشی داخل خیابان باغ‌های سلطنتی: باغ مسعودیه و باغ شمال

شرح نردهٔ باغ‌ها در منابع دورهٔ قاجار غالباً با اشاره به کیفیت منظر آن‌ها همراه بود. این روند به‌تدریج از جداره‌های

بیرونی باغ‌ها فراتر رفت و در فضاهای داخلی باغ‌های سلطنتی نیز گسترش یافت. از نمونه‌های شاخص این تحول می‌توان به باغ مسعودیه متعلق به فرزند ارشد شاه، ظل‌السلطان، در تهران (تصویر ۱ـ۴) و باغ‌شمال تبریز مقر ولیعهد، مظفرالدین‌میرزا (تصویر ۱ـ۵) اشاره کرد؛ که براساس شواهد تصویری، هر دو در حدود سال ۱۳۰۳ق نرده‌کشی شده‌اند. اهمیت خیابان کالسکه‌رو باغ مسعودیه برای ظل‌السلطان چنان بود که برای احداث آن از نورگیری سرسرای اصلی ساختمان صرف‌نظر کرد (ابوترابیان ۱۳۹۵، ۳۹).

به این صورت، باغ‌های متعلق به سه فرزند قدرتمند ناصرالدین‌شاه ـ مظفرالدین میرزا، مسعود میرزا و کامران میرزا ـ در بخش‌هایی از جدارهٔ بیرونی یا مسیرهای کالسکه‌رو، به نرده مجهز شدند. این هم‌زمانی بیانگر این نکته است که در آستانهٔ دههٔ پایانی سلطنت ناصرالدین‌شاه، نرده‌کشی به یکی از رویه‌های رایج یا مورد پسند در آرایش باغ‌های سلطنتی تبدیل شده بود.

از مقایسهٔ تصاویر موجود از آرشیو آلبوم‌خانهٔ کاخ گلستان وجود شباهت‌های قابل توجه میان این نمونه‌ها مشخص شد. نردهٔ باغ مسعودیه و باغ‌شمال ازنظر تناسبات، ارتفاع و ترکیب کلی بسیار به یکدیگر نزدیک بوده‌اند. با مقایسهٔ ارتفاع آن‌ها با چراغ‌های چدنی مسیر کالسکه‌رو، ارتفاع نرده و ستون‌های آجری میانی حدود دو متر برآورد شده است. استفاده از ستون‌های آجری در فواصل منظم و آرایش مشابه نرده در هر دو باغ، احتمال پیروی از الگویی مشترک در طراحی نردهٔ باغ‌های سلطنتی را تقویت می‌کند.

در مرحله‌ای متأخر، نردهٔ مسیر کالسکه‌رو باغ مسعودیه دستخوش تغییر شد؛ ارتفاع نرده افزایش یافت و ستون‌های سنگی جایگزین ستون‌های آجری شدند. این تغییر، نردهٔ باغ را ازنظر فرم به محجرهای باغ گلشن و میدان ارگ نزدیک‌تر کرد (تصویر ۱ـ۶).

تصویر ۱: نرده در جدارهٔ بیرونی باغ‌های سلطنتی و جدارهٔ خیابان‌های باغ‌های سلطنتی: (۱ـ۱) جدارهٔ بیرونی و شرقی باغ گلشن، عکاس نامشخص عکس از کتاب آنری رنه دالمانی d'Allemagne ,۱۹۱۱ ۲۲۰))؛ (۱ـ۲) جدارهٔ شرقی باغ وزارت جنگ بخشی از عکس کوچهٔ درب اندرون، عکس از کتاب آنری رنه دالمانی ـ عکاس نامشخص؛ (۱ـ۳) جدارهٔ باغ لاله‌زار از آرشیو مؤسسهٔ مطالعات تاریخ معاصر؛ (۱ـ۴) جدارهٔ خیابان باغ مسعودیه (تزیینات دورهٔ اول. آرشیو آلبوم‌خانهٔ کاخ گلستان؛ (۱ـ۵) جدارهٔ خیابان باغ شمال تبریز در زمان ولیعهدی مظفرالدین‌میرزا (بانی مسعود ۱۳۸۸)[۱۴]؛ (۱ـ۶) جدارهٔ خیابان باغ مسعودیه (تزیینات دورهٔ دوم)، عکس از آرشیو کاخ گلستان

۲. ۵. گسترش به‌کارگیری نرده ۱۲۹۰ـ۱۳۲۰

۲. ۵. ۱. از باغ‌های ییلاقی تا سیم‌کشی خیابان‌های جدید

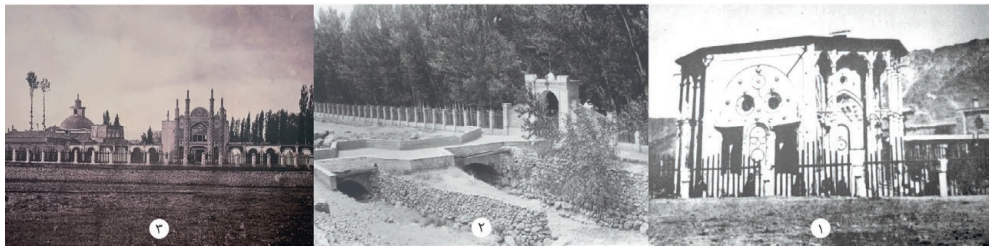
با رواج نرده‌کشی در باغ‌های سلطنتی و دولتی تهران، این شیوه به‌تدریج در دیگر شهرهای ایران نیز گسترش یافت. انتقال این الگو از باغ‌های پایتخت به باغ‌های ییلاقی و سپس به باغ‌ها و فضاهای رسمی شهرهای دیگر، از تثبیت نرده به‌عنوان یکی از عناصر جدید سامان دادن به فضاها در این دوره حکایت دارد.

نمونه‌های متعددی از این روند قابل شناسایی است. در باغ قصر فیروزه، از باغ‌های محبوب ناصرالدین‌شاه در نزدیکی تهران، جدارهٔ باغ با ترکه‌های چوبی مثلثی و ستون‌های سنگی مزین به گلدان شکل گرفته است (تصویر ۲ـ۱). در باغ سهام‌الدوله بجنورد نیز نردهٔ چوبی مثلثی در میان ستون‌های آجری قرار گرفته است (تصویر ۲ـ۳). در باغ شمیران نیز نرده‌ای با همین الگو در مجاورت سردر ورودی باغ دیده شده است (تصویر ۲ـ۲). شباهت این نمونه‌ها ازنظر فرم، مصالح و شیوهٔ استقرار، رواج الگویی نسبتاً مشترک در نرده‌کشی باغ‌های سلطنتی و حکومتی را آشکار می‌سازد.

کاربرد نرده حدود دههٔ ۱۲۹۰ و ۱۳۰۰ گسترش پیدا کرد و به کمک کیفیت‌بخشی به خیابان‌های جدید تهران آمد. در باغچه‌های حاشیهٔ خیابان‌هایی مانند باب همایون و شمس‌العماره، نرده‌ها در امتداد خیابان و در دو سوی باغچه‌های میانی یا کناری قرار گرفتند و مرز فضای درختان و باغچه را مشخص کردند. کارلا سرنا این حصارها را میله‌های فلزی کوتاهی توصیف کرده است که با پایه‌هایی در زمین استقرار یافته بودند (سرنا ۱۳۶۲، ۶۰).[۱۵] براساس تصاویر باقی‌مانده، ارتفاع آن‌ها احتمالاً کمتر از یک متر بوده است (تصویر ۱ـ۳). ازاین‌رو، کارکرد اصلی آن‌ها رسیدگی به باغچه‌های خیابان بود. اعتمادالسلطنه در *روزنامهٔ ایران* (۱۲۹۴ق، ش. ۳۱۴) خیابان باب همایون را این‌گونه توصیف کرده است که «در جنبین این کوچه هم درخت‌های سایه‌دار خوب غرس شده است، محجّر گذاشته، سیم کشیده‌اند» و دربارهٔ خیابان شمس‌العماره نیز نوشته است: «طرفین کوچه درخت‌های میوه‌دار و چنار و غیره کاشته‌اند و محجرها و سیم‌ها دارد. وسط کوچه محل عبور کالسکه و سواره و جنبین محل عبور پیاده است.» در این توصیف‌ها، واژه‌های «محجر» و «سیم» به‌گونه‌ای متفاوت از محجرهای باغی به کار رفته است و به نرده‌های سبک‌تری اشاره دارند که در امتداد باغچه‌های خیابان نصب شده است. در این نمونه‌ها، نرده جزئی از ساختار خیابان بود و مرز میان مسیر حرکت و فضای باغچه را مشخص می‌کرد.

این نرده‌ها در کنار درختکاری، سنگفرش، چراغ‌های چدنی، پیاده‌روها و دکان‌های تازه‌تأسیس، از عناصر شاخص خیابان‌های جدید ناصری به شمار می‌آمدند. از همین رو، خیابان‌های این دوره را می‌توان هم‌زمان «مشجّر» و «محجّر» دانست؛ خیابان‌هایی تجهیزشده که در آن‌ها فضای سبز و نرده‌کشی، در کنار یکدیگر، کیفیت تازه‌ای به منظر شهری می‌بخشیدند (تصویر ۱ـ۳).

نوع دیگری از نرده‌کشی در دو عکس تاریخی (تصاویر ۲ـ۳ و ۳ـ۳) به‌صورت حصارهای چوبی کوتاه‌تری دیده می‌شود که در امتداد پیاده‌رو رواق‌دار یک عمارت اعیانی دو نبش نصب شده و نرده موجب محدود شدن رفت‌وآمد پیاده در سمت رواق‌دار شده است.

تصویر ۲: نرده در جدارهٔ بیرونی باغ‌ها بیرون و درون شهر: (۲ـ۱) نرده در جدارهٔ کاخ قصر فیروزه، عکس از آرشیو کاخ گلستان؛ (۲ـ۲) نرده‌های جدارهٔ باغ شمیران، عکس از آرشیو کاخ گلستان؛ (۲ـ۳) نرده در جدارهٔ باغ سهام‌الدوله در بجنورد، عکس از آرشیو کاخ گلستان (سمسار و سراییان ۱۳۸۲).

تصویر ۳: نرده در فضای شهری: (۳ـ۱) سیم‌کشی باغچهٔ مقابل سردر الماسیه (معتقدی ۱۳۹۵)؛ (۳ـ۲ و ۳ـ۳) نرده در پیاده‌رو رواق‌دار فضای اختصاصی عمارتی اعیانی نبش دو خیابان نامشخص (احتمالاً نزدیک عمارت مسعودیه)، عکس منسوب به سوریوگین از آرشیو اینترنتی اسمیتسونین

۲. ۵. ۲. نرده در جدارهٔ عمارت‌های دولتی

پس از گسترش نرده‌کشی از باغ‌های سلطنتی به خیابان‌های مشجّر و محجّر، به‌مرور حضور این عنصر در جدارهٔ بناهای دولتی نیز رؤیت شد.

در این کاربرد جدید، نرده در تعیین حریم، کنترل دسترسی و ایجاد رابطه‌ای تازه میان بناهای دولتی و فضای عمومی شهر نقش داشت. از اواخر دورهٔ ناصری، نرده‌کشی دور عرصهٔ برخی از عمارت‌های دولتی، ازجمله مهمانخانه‌ها، مریضخانه‌ها و عمارت‌های مراکز حکومتی در ممالک محروسه، رواج پیدا کرد. در بیشتر این نمونه‌ها، نرده‌ها از ترکه‌های چوبی و ستون‌های میانی تشکیل شده بودند و علاوه‌بر ایجاد محدوده‌ای نیمه‌محصور در جلوی بنا، امکان مشاهدهٔ نمای ساختمان از فضای عمومی را نیز فراهم می‌کردند. گویی که همان الگو که پیش‌تر در باغ‌های سلطنتی برای گشودگی منظر به کار گرفته شده بود، این بار در جدارهٔ بناهای دولتی تکرار شد.

یکی از نخستین نمونه‌های شناخته‌شده، مهمانخانهٔ دولتی قزوین است (تصویر ۴ـ۲). دکتر فوریه در توصیف این بنا از آن به‌عنوان «مهمانخانهٔ دولتی» یاد می‌کند و می‌نویسد: «دورتادور آن نرده کشیده شده است» (فوریه ۱۳۸۵، ۹۱). بااین‌حال، ازآنجاکه ساختمان مهمانخانه حدود نه سال پیش از روایت او ساخته شده بود، نمی‌توان با اطمینان زمان اجرای نرده‌کشی آن را تعیین کرد.[۱۶] نمونهٔ دیگر، مهمانخانهٔ قم یا عمارت مهندسیه است که در سال ۱۳۰۱ق در مسیر شوسهٔ قم و در مجاورت حرم حضرت معصومه(س) ساخته شد (اعتمادالسلطنه ۱۳۸۰، ۱۱۱). نگاهی به تصاویر موجود مشخص می‌کند که این بنا نیز از همان الگوی رایج نرده‌کشی برای تعریف حریم ساختمان و گشودگی منظر نمای عمارت، باغ و باغچهٔ پیرامون بنا بهره می‌برده است. نمونهٔ مشابه آن نیز در مهمانخانهٔ عشق‌آباد دیده شده است.

کاربرد نرده فقط به مهمانخانه‌های دولتی محدود نماند. در مریضخانه‌های دولتی، ازجمله عمارت طب شیشوان (تصویر ۵ـ۱)، مریضخانهٔ مبارکهٔ تهران (تصویر ۵ـ۲) و مریضخانهٔ عیسویان ارومیه، نرده در امتداد جدارهٔ بنا و فضای پیش‌ورودی به کار گرفته شد.[۱۷] قورخانهٔ مبارکه نیز، چه در ساختمان قدیم و چه در ساختمان جدید، دارای محجرهای چوبی در امتداد معابر پیرامون خود بود (تصویر ۵ـ۳). در این نمونه‌ها، نرده افزون بر تعیین حریم بنا، به سامان‌دهی فضای مقابل ساختمان و ایجاد فاصله‌ای میان فضای عمومی خیابان و فضای دولتی کمک می‌کرد.

تصویر ۴: جدارهٔ عرصهٔ ملک مهمانخانه‌های دولتی: (۴ـ۱) مهمانخانهٔ قم (عمارت مهندسیه)، عکس از آرشیو کاخ گلستان؛ (۴ـ۲) مهمانخانهٔ قزوین عکس منسوب به سوریوگین از آرشیو نلسون؛ (۴ـ۳) مهمانخانهٔ عشق‌آباد قزوین، بخشی از عکس از آرشیو آلبوم‌خانهٔ کاخ گلستان.

تصویر ۵: جدارهٔ عرصهٔ بناهای دولتی: (۵ـ۱) عمارت طب شیشوان، عکس منسوب به سوریوگین از آرشیو اینترنتی کتابخانهٔ هاروارد؛ (۵ـ۲) مریضخانهٔ دولتی تهران، عکاس نامشخص از آرشیو اینترنتی کتابخانهٔ هاروارد؛ (۵ـ۳) جدارهٔ عمارت دولتی قورخانه، عکس از آرشیو آلبوم‌خانهٔ کاخ گلستان

۲. ٦. کارکرد نرده ۱۲۹۰ـ۱۳۲۰

۲. ٦. ۱. نرده به‌مثابهٔ ابزاری برای حفاظت و تمایزبخشی فضایی

کارکرد نرده غیر از اینکه در فضاهای شهری دورهٔ ناصری، گشودن منظر باغ‌ها و برقراری ارتباط بصری میان فضای سلطنتی و معابر عمومی بود، کارکرد دیگری نیز داشت که به‌تدریج پررنگ شد. نرده برای تعیین حریم، کنترل دسترسی و حفاظت از اشیا و فضاهای شاخص شهری به کار گرفته شد. یکی از نخستین نمونه‌های این کاربرد را می‌توان در نرده‌کشی پیرامون **توپ مروارید** در میدان ارگ مشاهده کرد. به روایت کرزن، توپ مروارید بر سکویی کم‌ارتفاع در میانهٔ میدان قرار داشت و به‌سبب سنت بست‌نشینی، برای افراد تحت تعقیب نوعی حریم امن به شمار می‌رفت (کرزن ۱۳۴۹، ۴۱۰). در اینجا نرده فقط وسیله‌ای برای حفاظت از یک شیء نبود، بلکه مرز کالبدی و نمادین عنصری را مشخص می‌کرد که از جایگاه اجتماعی و آیینی ویژه‌ای برخوردار بود.

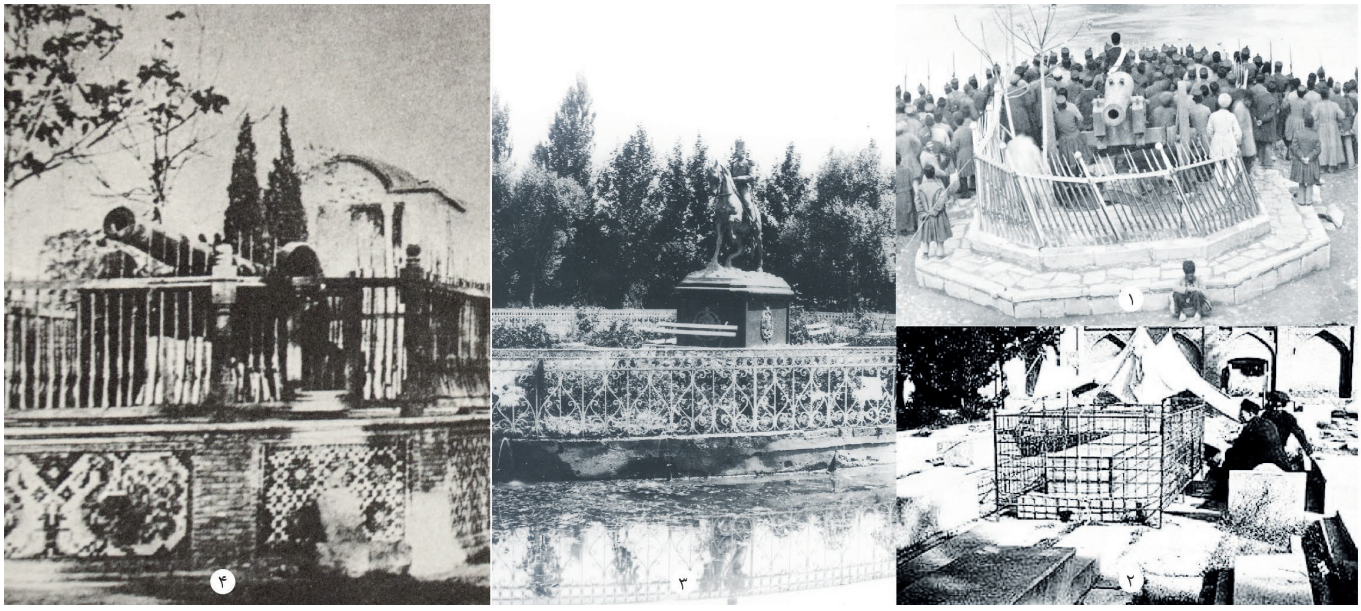
نمونه‌های مشابهی از این شیوه را می‌توان در حصار پیرامون چوبه‌دار میدان محمدیه، آرامگاه حافظ، برخی مقابر شهر قم و سکوی منارهٔ خسروجرد مشاهده کرد. در همهٔ این موارد، نرده بخشی از فضا را از محیط پیرامون متمایز می‌کرد و بر اهمیت عنصر مرکزی می‌افزود. از این منظر، نرده علاوه‌بر کارکرد حفاظتی، در ارزش‌گذاری فضایی و ایجاد سلسله‌مراتب بصری نیز نقش داشت؛ الگویی که بعدها در پیرامون مجسمهٔ ناصرالدین‌شاه، حوض مرکزی باغشاه و دیگر عناصر یادمانی نیز تکرار شد (تصویر ۶ـ۳).

۲. ٦. ۲. نرده‌کشی میدان‌ها و حفاظت از عناصر شاخص شهری

با وجود اینکه نخستین نمونهٔ مستند نرده‌کشی در میدان ارگ و بعد پیرامون توپ مروارید اتفاق افتاد، نوع دیگری از فضا در نمونهٔ میدان توپخانهٔ تهران با استفاده از نرده‌کشی ایجاد شد: باغچه و حوض میانی میدان. به نظر می‌رسد این اقدام اندکی پس از احداث میدان انجام شده باشد. کارلا سرنا علت این اقدام را جلوگیری از ورود سربازان مستقر در حجره‌های میدان به حوض و آب‌تنی در آن دانسته است (سرنا ۱۳۶۲، ۶۰). اعتمادالسلطنه دلیل محجرکاری میدان را پاکیزگی میدان و افزایش شکوه آن ذکر کرده است: اینکه پیرامون باغچه‌های میانی با تفنگ‌های از رده خارج (تفنگ قدیم‌الاسقاط) قورخانه نرده‌کشی شد و در کنار آن مجسمه‌های فلزی و دیگر تزیینات نصب گردید تا «بر صفا و شکوه میدان» افزوده شود (اعتمادالسلطنه ۱۳۰۶، روزنامهٔ شرف، ش. ۷۷). بر پایهٔ این گزارش، تفنگ‌های سرپر با لوله‌های آهنی به یکدیگر متصل شده و به‌صورت نرده درآمده بودند و در چهارگوشهٔ باغچه نیز سکوهای مدور و توپ‌های بزرگ قرار داشت (ذکاء ۱۳۴۹، ۳۷۷).

گزارش‌های متأخر نیز استمرار این نرده‌ها را تأیید می‌کنند. کرزن و جکسن در اواخر دورهٔ قاجار همچنان به نرده‌های آهنی میدان توپخانه اشاره کرده‌اند (کرزن ۱۳۴۹، ۴۰۸ـ۴۰۹[۱۸]؛ جکسن ۱۳۵۲، ۴۷۵). سعید نفیسی نیز در خاطرات خود از طارمی‌های میدان که از تفنگ‌های ته‌پر از رده خارج ساخته شده بودند، یاد کرده است (اعتصام ۱۳۸۴، ۵۰۵). بر این اساس می‌توان گفت که نرده‌های میدان توپخانه احتمالاً تا سال‌های پایانی دورهٔ قاجار همچنان پابرجا بوده‌اند. الگوی نرده‌کشی پیرامون باغچهٔ مرکزی میدان، بعدها در میدان‌های توپخانهٔ شیراز و کرمانشاه نیز تکرار شد. تعیین تاریخ دقیق اجرای این

نمونه‌ها ممکن نشد، اما شباهت کالبدی آن‌ها با نرده‌های پیرامون توپ مروارید و میدان توپخانهٔ تهران نشانگر آن است که این شیوه در اواخر دورهٔ ناصری به الگویی رایج برای سامان‌دهی میدان‌های حکومتی تبدیل شده بود.

تصویر ۶: نرده‌کشی پیرامون شیء مهم: (۶ـ۱) نرده‌های سکوی توپ مروارید در میدان ارگ محجرها از جنس تفنگ‌های ازکارافتاده، عکس از آرشیو مؤسسهٔ مطالعات تاریخ معاصر؛ (۶ـ۲) حافظیه دورهٔ قاجار و نردهٔ مشبک به دور مقبرهٔ حافظ، عکس منسوب به سوریوگین از آرشیو اینترنتی هاروارد؛ (۶ـ۳) نردهٔ فرفورژهٔ آهنی میدان داخل باغشاه به دور مجسمهٔ ناصرالدین‌شاه، بخشی از عکس از آرشیو آلبوم‌خانهٔ کاخ گلستان؛ (۶ـ۴) نرده‌های سکو توپ مروارید از کتاب تهران در تصویر، جلد ۱ (ذکا ۱۳۷۰، ۷۲).

۲. ۷. الگوی غالب نرده‌های چوبی

بررسی نمونه‌های مستندشده (تصویر ۹) نشان می‌دهد که نرده‌های چوبی سه دههٔ پایانی سلطنت ناصرالدین‌شاه، با وجود تفاوت در جزئیات اجرایی، از الگوی فرمی نسبتاً یکسانی پیروی می‌کردند. رایج‌ترین گونه، نرده‌هایی با ترکه‌های چوبی است که با تغییر تدریجی ارتفاع، آرایه‌ای مثلثی پدید می‌آورند. این فرم در بیشتر نمونه‌های وابسته به دربار و حکومت تکرار شده و به شاخص‌ترین الگوی نرده‌کشی این دوره تبدیل شده است.

نمونهٔ این الگو در باغ گلشن و میدان ارگ، باغ‌شمال تبریز، باغ مسعودیه، باغ وزارت جنگ، باغ شمیران، سرخه‌حصار، دوشان‌تپه، قصر فیروزه و نیز در مهمان‌خانه‌های دولتی قم و قزوین و مریضخانه‌های دولتی دیده شده است. با وجود پراکندگی این نمونه‌ها، می‌توان نتیجه گرفت که این الگوی نرده‌کشی عمدتاً در فضاهای وابسته به شاه، اعضای خاندان سلطنتی و نهادهای دولتی به کار گرفته و به‌تدریج به یکی از ویژگی‌های مشترک این مجموعه‌ها تبدیل شده است. با وجود این شباهت کلی، نرده‌ها ازنظر جزئیات ساخت تفاوت‌هایی با یکدیگر دارند. اختلاف در ارتفاع ترکه‌های چوبی، شکل و جنس ستون‌ها، فاصلهٔ میان پایه‌ها و نحوهٔ تکرار آرایه‌های مثلثی، موجب شکل‌گیری گونه‌های متنوعی از این الگوی مشترک شده است. ازاین‌رو، می‌توان این نمونه‌ها را اعضای یک «خانوادهٔ فرمی» دانست که در هر بنا یا باغ، متناسب با شرایط و سلیقهٔ سازندگان، با تغییراتی در مقیاس و ترکیب‌بندی اجرا شده‌اند. برای نمونه، در مهمانخانهٔ قم، ترکیب نرده‌ها با نمونه‌های متداول تفاوت دارد. در این بنا، واحدهای مثلثی با ریتمی منظم و در گروه‌های سه‌تایی تکرار و ستون‌های آجری میان آن‌ها مستقر شده است. درنتیجه، برخلاف برخی نمونه‌های باغی که ستون‌های میانی نقش غالب داشت، در اینجا خود آرایه‌های مثلثی عنصر اصلی سازمان‌دهندهٔ ترکیب نرده را تشکیل داده بود.

تصویر ۷: مجموعهٔ میدان‌ها و تزیینات نرده‌ها از سال ۱۲۹۹ق به بعد: (۷ـ۱) سبزه‌میدان تهران سال ۱۲۹۹ق و نرده‌های پیرامون حوض میانی (ذکا ۱۳۷۰، ۲۳۲؛ Sladen ۱۹۰۷)؛ (۷ـ۲) نرده‌های حوض میانی سبزه‌میدان تهران سال ۱۳۱۵ق، عکس از ارماکوف، آرشیو اینترنتی کتابخانهٔ هاروارد؛ (۷ـ۳) (دور دوم تزیینات) میدان توپخانهٔ تهران، عکس از آرشیو آلبوم‌خانهٔ کاخ گلستان؛ (۷ـ۴) میدان توپخانهٔ شیراز و تزیینات نرده با استفاده از ادوات جنگی، عکس از میرزا حسن عکاس‌باشی، ۱۳۲۱ق (صانع ۱۳۶۹، ۸۷)؛ (۷ـ۵) نردهٔ میدان توپخانهٔ کرمانشاه مقابل عمارت تلگراف‌خانه (دور اول، تزیینات چوبی/مثلثی) عکس از آرشیو اینترنتی کتابخانهٔ هاروارد ؛ (۷ـ۶) نردهٔ میدان توپخانهٔ کرمانشاه با استفاده از تفنگ‌های ازکارافتاده (دور دوم)، عکس از هوگو گروته سال ۱۹۰۷م (۱۳۲۴ق) (گروته ۱۹۱۱)

۲. ۸. عاملان گسترش نرده‌کشی در فضاهای شهری

رواج نرده‌کشی با الگوی نسبتاً مشخص در فضاهای شهری دورهٔ ناصری در شرایطی رخ داد که هنوز نظام مدون شهرسازی همراه با ضوابط و نهادهای مدیریت شهری به مفهوم امروزی شکل نگرفته بود. ازاین‌رو، تحولات کالبدی شهر بیش از آنکه حاصل اجرای قوانین فراگیر باشد، به تصمیم‌ها و اقدامات شاه، اعضای خاندان سلطنتی و برخی از کارگزاران بلندپایهٔ حکومت وابسته بود. نخستین نمونه‌های نرده‌کشی نیز عمدتاً در املاک و فضاهای وابسته به دستگاه سلطنتی پدیدار شدند. باغ‌های متعلق به ناصرالدین‌شاه و فرزندان او، ازجمله مظفرالدین میرزا، ظل‌السلطان و کامران میرزا، از نخستین مکان‌هایی بودند که شواهد نرده‌کشی در آن‌ها دیده شده است. این هم‌زمانی بیانگر پیدایش این الگو در سیاست‌های فضایی دربار است.

در میان کارگزاران حکومت، نقش اعتمادالسلطنه و علاءالدوله قابل توجه است. اعتمادالسلطنه منصوب شاه برای ادارهٔ باغات دیوانی بود و توصیف‌های نوشتاری او از تأثیر نرده‌کشی در فضای شهری موجود است. با توجه به منصب وی، نوشته‌های او بازتابی از رویکرد حکومت به سازمان‌دهی باغ‌ها و فضاهای عمومی بوده است. علاءالدوله نیز در ایجاد فضای جدید شهری در تهران مشارکت داشت. اقداماتی چون تعریض و سنگفرش خیابان باب همایون، گشودن جدارهٔ باغ ایلخانی با نرده‌کشی در خیابان باغ ایلخانی (خیابان علاءالدوله) بیانگر نقش وی در ایجاد این فضاها بود. از

این منظر، پیدایش نرده سبب ایجاد تغییراتی در معماری برخی باغ‌ها شد، همچنین به‌عنوان بخشی از مجموعه اقدامات دهه‌های پایانی سلطنت ناصرالدین‌شاه، به دگرگونی کالبد و منظر فضاهای شهری منجر شد.

۳. جمع‌بندی یافته‌ها و تحلیل

نتایج پژوهش نشان داد که نرده به‌عنوان عنصری نوظهور در فضای شهری ایران، عمدتاً در سه دهۀ پایانی سلطنت ناصرالدین‌شاه و ابتدا در فضاهای وابسته به حکومت و سلطنت ظاهر شد. برخلاف کاربرد سنتی نرده در معماری بناها، این عنصر در دورۀ ناصری به عرصۀ شهری راه یافت و در جدارۀ باغ‌ها و عمارت‌های دولتی، در خیابان‌ها و میدان‌های شهر به کار گرفته شد.

بررسی اسناد تصویری و نوشتاری نشان داد که نخستین و مهم‌ترین عرصۀ ظهور نرده، باغ‌های سلطنتی تهران بود؛ جایی که جایگزینی دیوارهای بلند با نرده، امکان مشاهده فضای سبز از معابر عمومی را فراهم کرد و به شکل‌گیری تجربه‌ای تازه از منظر شهری انجامید. این تحول به‌تدریج در سایر فضاهای حکومتی و سپس در شهرهای دیگر ایران نیز گسترش یافت. یافته‌ها همچنین نشان داد که نرده‌های شهری این دوره عمدتاً از چوب ساخته شده بودند و از الگوهای فرمی نسبتاً مشابهی پیروی می‌کردند. در مراحل بعد، نمونه‌های فلزی نیز پدیدار شدند. افزون بر نقش حفاظتی و تعیین حدود، نرده‌ها در سامان‌دهی فضا، ایجاد حریم، نمایش بناها و باغ‌های حکومتی و شکل‌دهی به منظر شهری نقشی مؤثر ایفا کردند. بر این اساس می‌توان نرده را یکی از عناصر مهم تحول کالبدی فضای شهری در اواخر دورۀ ناصری دانست؛ عنصری که در پیوند با سیاست‌های عمرانی حکومت، به بازتعریف رابطۀ میان فضای سلطنتی و عرصۀ عمومی انجامید و در شکل‌گیری الگوهای جدید تجربه و ادراک شهر نقش داشت.

۳. ۱. جغرافیای ظهور نرده‌های قاجاری

در نقشه (تصویر ۸) محل استقرار نرده‌ها در تهران، در دو محلۀ ارگ و دولت، بر روی نقشۀ پایۀ نجم‌الدوله ۱۳۰۹ق مکان‌یابی و ترسیم شده است. پیوستگی نسبی میان فضاهای نرده‌کشی‌شده درخور توجه است؛ از جنوب به شمال، از سبزه‌میدان تا باغ‌میدان گلشن (ارگ)، به خیابان باب همایون، سپس در مرکز میدان توپخانه و دور قورخانۀ جدید، بعد از آن باغ‌های لاله‌زار و ایلخانی و درنهایت حصارکشی پارک ناصری. این فضاها، که ازنظر مکانی و کارکردی با یکدیگر ارتباط داشتند، مجموعه‌ای از فضاهای سلطنتی و دولتی را شکل می‌دادند که با بهره‌گیری از نرده، نظم بصری متفاوتی در شهر پدید آورده بود؛ نظمی که با آشکار شدن فضای سبز باغ‌ها از داخل معابر عمومی نیز پیوند داشت. در برابر سایر بخش‌های شهر که جداره‌های آن‌ها عمدتاً با دیوارهای صلب تعریف می‌شد، این مجموعه با منظر بازتر و نفوذپذیرتر خود تمایز می‌یافت. این مجموعه فضاهای به‌هم‌پیوسته عمده املاک سلطنتی درون شهر تهران ناصری را نمایندگی می‌کرد.

پس از تهران، نرده‌کشی در برخی دیگر از شهرهای ایران نیز در فضاهای وابسته به حکومت رواج یافت؛ ازجمله در تبریز، شیراز، کرمانشاه، قم، قزوین، بجنورد و شیشوان که در بخش توصیفی پژوهش شرح آن داده شد.

۳. ۲. زمان رواج نرده‌کشی

رواج نرده‌کشی در فضاهای شهری ایران عمدتاً به فاصلۀ دهۀ ۱۲۸۰ق تا دهۀ نخست ۱۳۰۰ق بازمی‌گردد. ازنظر زمانی، نخستین نمونه‌های شناخته‌شده در تهران و در فضاهای سلطنتی، به‌ویژه باغ‌میدان گلشن، ظاهر شدند. این روند در دو دهۀ پایانی سلطنت ناصرالدین‌شاه گسترش یافت و در دورۀ مظفرالدین‌شاه نیز ادامه پیدا کرد. در شهرهای دیگر ایران، شواهد موجود عمدتاً به دهۀ نخست قرن چهاردهم قمری تعلق دارند و نشان می‌دهند که نرده‌کشی پس از تثبیت در پایتخت، به مراکز مهم شهری دیگر نیز راه یافته است.

۳. ۳. فراوانی واژه‌ها

با بررسی ۳۴ نمونۀ مستند از نرده‌کشی در دورۀ قاجار مشخص شد که واژۀ «محجر» رایج‌ترین واژه برای اشاره به این عنصر بوده است. از میان ۱۲ اشارۀ نوشتاری شناسایی‌شده، ۶ مورد از واژۀ «محجر» و دو مورد از ترکیب «سیم‌محجر» برای توصیف نرده‌کشی‌های حاشیۀ خیابان استفاده کرده بودند. درمقابل، واژۀ «نرده» فقط در چند مورد محدود، ازجمله

تصویر ۸: نقشه‌نگاری مکان نرده‌های سلطنتی تهران ناصری در محلهٔ ارگ و دولت بر مبنای نقشهٔ نجم‌الدوله عبدالغفار ۱۳۰۹ق

در توصیف باغ لاله‌زار، باغشاه و منارهٔ خسروجرد، به کار رفته بود. این امر نشان می‌دهد که در متون دورهٔ ناصری، «محجر» اصطلاح غالب برای توصیف نرده‌های شهری بوده است.

۳ . ٤. جنس و مصالح

یافته‌ها آشکار کرد که نرده‌های شهری دورهٔ ناصری عمدتاً از چوب ساخته شده بودند. در اغلب مواردی که از «محجر» یاد شده، منظور نرده‌های چوبی بوده است. تنها استثنای شاخص، محجر میدان توپخانه است که در آن از تفنگ‌های ازکارافتادهٔ قورخانه برای ساخت نرده استفاده شده بود. بررسی مدارک موجود همچنین مشخص کرد که نرده‌کشی از حدود سال ۱۲۸۲ق، و احتمالاً اندکی پیش‌تر، با نمونه‌های چوبی آغاز شد و دست‌کم دو دهه تداوم یافت. از حدود سال ۱۳۰۶ق به بعد، نمونه‌های فلزی نیز در فضاهای خصوصی باغ‌های سلطنتی ظاهر شدند؛ ازجمله نرده‌های آهنی فرفورژهٔ میدان باغشاه. موارد دیگر استفاده از نرده‌های فلزی عمدتاً به موارد محدودی چون پل‌های آهنی درون باغ‌ها یا حفاظ‌های داخلی کاخ گلستان محدود بوده است.

۳. ۵. رنگ و تزیینات

براساس شواهد موجود، نرده‌های شهری قاجاری یا به رنگ طبیعی چوب باقی می‌ماندند یا با رنگ‌هایی چون سبز، قرمز، آبی آسمانی، زرد و سیاه پوشانده می‌شدند.[۱۹] رنگ‌آمیزی بخشی از جنبهٔ تزیینی این عناصر به شمار می‌رفت و در شکل‌دهی به منظر شهری نقش داشت. از حدود سال ۱۳۰۶ق، همزمان با ورود تدریجی فلز به ساخت نرده‌ها، تزیینات جدیدی نیز پدیدار شد. استفاده از تفنگ‌های ازکارافتاده در نرده‌کشی میدان توپخانه دلالت بر آن دارد که عناصر و نمادهای نظامی نیز در طراحی و آرایش نرده‌های شهری در فضاهای با کارکرد نظامی وارد شدند.

۳. ۶. کارکرد و نقش فضایی نرده‌ها

نرده‌ها در دورهٔ ناصری صرفاً نقش حفاظ و عنصر مرزبندی نداشتند. اگرچه ایجاد حریم، کنترل دسترسی و حفاظت از فضاها و اشیای مهم از مهم‌ترین کارکردهای آن‌ها بود، ویژگی متمایز نرده نسبت به دیوار، تخلخل بصری آن بود. این ویژگی عمدتاً با باز کردن دید و منظر، برای دیدن منظر باغ‌ها و باغچه‌ها از سمت خیابان‌ها و درون میدان‌ها، باعث نمایان شدن فضاهای حکومتی و سلطنتی شهر در ارتباط با فضای عمومی شده است.

در باغ‌ها و فضاهای سلطنتی، جایگزینی دیوار با نرده موجب گشایش منظر باغ به‌سوی خیابان و میدان شد. بدین‌ترتیب، نرده علاوه‌بر نقش حفاظتی، به ابزاری برای نمایش فضای مشجر، معماری و جلوه‌های حکومتی بدل شد. در میدان‌ها نیز نرده‌ها با تعریف حریم پیرامون عناصر شاخص، در سازمان‌دهی فضا نقش داشتند. ازاین‌رو، نرده را می‌توان عنصری دانست که همزمان کارکردهای حفاظتی، محوطه و منظرپردازی شده و نمادین را بر عهده داشته است.

۳. ۷. ویژگی‌های فرمی و زیبایی‌شناختی

مستندسازی و بازترسیم نمونه‌ها (تصویر ۹) نشان می‌دهد که نرده‌های شهری دورهٔ ناصری، به‌رغم تنوع در جزئیات، از الگوهای فرمی نسبتاً مشخصی پیروی کرده است. رایج‌ترین الگو، استفاده از ترکه‌های چوبی با ارتفاع متغیر بود که در کنار یکدیگر فرم‌های مثلثی و ریتمیک ایجاد می‌کردند. این ترکه‌ها معمولاً با ستون‌هایی از جنس سنگ یا آجر ترکیب شده و نظمی تکرارشونده در جدارهٔ فضا به وجود آورده بودند.

تزیین سرنیزه‌های چوبی، رنگ‌آمیزی نرده‌ها و استفاده از گلدان بر فراز ستون‌ها از مهم‌ترین عناصر زیبایی‌شناختی این نرده‌ها به شمار می‌رفت. درعین‌حال، مقایسهٔ نمونه‌ها مؤید آن است که اگرچه در ابعاد، تناسبات، نوع ستون‌ها و جزئیات تزیینی تفاوت‌هایی وجود داشته، اصل الگوی ترکیب ترکه‌های چوبی و ستون‌های میانی در بیشتر نمونه‌های سلطنتی و دولتی تکرار شده است. شاید بتوان با احتیاط این‌گونه عنوان کرد که این شباهت‌ها از وجود یک زبان طراحی یا نوعی کد دستوری مشترک برای طرح نرده‌کشی فضاهای حکومتی در اواخر دورهٔ ناصری حکایت دارد.

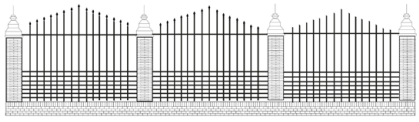
جدول ۲: جدول مقایسهٔ ویژگی‌های نرده‌های شهری در دورهٔ قاجار براساس جنس نرده، رنگ، فرم، کارکرد، جنس ستون و تزیینات آن

دسته‌بندی مکان	مکان	سال نرده‌کشی هق	جنس نرده	فرم	رنگ	کارکرد	جنس ستون	تزیین ستون	موقعیت	نام اشاره‌شده در سند
باغ‌های سلطنتی	باغ گلشن میدان ارگ	۱۲۸۲	چوب	مثلثی	سبز	جداره	ستون سنگی	گلدان	جدارهٔ باغ جدارهٔ خیابان عمومی	محجر
	باغ ایلخانی	۱۲۹۴	چوب	–	–	جداره	–	–	جدارهٔ باغ جداره خیابان عمومی	محجر
	باغ اتاق نظام	۱۲۹۴	چوب	–	–	جداره	–	–	–	محجر
	باغ مسعودیه	۱۲۹۵	چوب	مثلثی		جدارهٔ خیابان باغ	ستون آجری ستون سنگی	گلدان	خیابان کالسکه‌رو خصوصی	–
	باغ کنت دو منت فرت	۱۳۰۰ ـ ۱۳۰۲	–	–	–	جداره			جدارهٔ باغ جدارهٔ خیابان عمومی	fence
	باغ شمال تبریز	۱۳۰۳	چوب	مثلثی	–	جداره خیابان باغ	ستون آجری	هرم آجری	خیابان باغ خصوصی	محجر
	حاجی میرزا خان مشیرالدوله	۱۳۰۶	چوب	مثلثی	–	جداره	–	–	جدارهٔ باغ جدارهٔ خیابان عمومی	–

	باغ لاله‌زار	۱۳۰۶	چوب	–	سبز	جداره	–	–	جدارهٔ باغ جداره خیابان	نرده
	باغ شمیران	–	چوب	مثلثی	–	جداره	ستون سنگی	گلدان	جدارهٔ باغ خصوصی	–
	باغ سرخه‌حصار	۱۳۰۶	چوب	مثلثی	–	جداره	ستون سنگی	گلدان	جدارهٔ باغ خصوصی	–
	باغ دوشان‌تپه	۱۳۰۹	چوب	مثلثی	–	جداره	ستون سنگی	گلدان	جدارهٔ باغ خصوصی	محجر
	باغ قصر فیروزه	–	چوب	مثلثی	–	جداره	ستون سنگی	گلدان	جدارهٔ باغ خصوصی	–
عمارت‌های دولتی	عمارت مهندسیه قم	۱۳۰۳	چوب	مثلثی	–	جداره	ستون آجری	آجر	جدارهٔ باغ مشرف به شهر عمومی	–
	مهمانخانهٔ قزوین	۱۳۰۳	چوب	مثلثی	–	جداره	ستون آجری	گلدان	عمارت مشرف به شهر عمومی	–
	مهمانخانهٔ عشق‌آباد	–	چوب	مثلثی	–	جداره	ستون آجری	گلدان	عمارت مشرف به شهر عمومی	–
	مریضخانهٔ تهران	–	چوب	مستطیلی	–	جداره	ستون آجری	گلدان	عمارت مشرف به شهر عمومی	–
	عمارت طب شیشوان	–	–	–	–	جداره	ستون چوبی	کوزه	عمارت مشرف به شهر عمومی	–
	قورخانه	–	چوب	ضریح	–	جداره	فرم ضریح	–	عمارت مشرف به شهر عمومی	–
خیابان‌ها	باب همایون	۱۲۹۴	آهنی	سیم	–	حفاظتی زینتی	میخ آهنی	–	–	سیم محجر
	ناصریه شمس‌العماره	۱۲۹۴	آهنی	سیم	–	حفاظتی زینتی	میخ آهنی	–	–	سیم محجر
	خیابان ظل‌السلطان	–	چوب	مستطیلی حصار	–	حفاظتی زینتی		–	–	–
مراکز حکومتی ممالک محروسه	باغ و عمارت سهام‌الدوله	۱۳۱۱	چوب	مثلثی	–	جداره	ستون سنگی	گلدان	عمارت مشرف به شهر عمومی	–
	باغ ظهیر کرمانشاه	–	چوب	مثلثی	–	جداره	ستون سنگی	گلدان	–	–
حفاظت از شیء مهم	سکو توپ مروارید	–	تفنگ قدیم‌الاسقاط	تکرار ردیفی	–	حفاظتی امنیتی	فلزی	–	تقدس شیء مهم	
	منارهٔ خسروجرد	۱۳۰۱	–	–	–		–	–	داخل میدان عمومی	نرده
	باغشاه	۱۳۰۶	آهنی	فرفورژه	آبی آسمانی	حفاظتی تزیینی	–	–	داخل میدان خصوصی	نرده
	حافظیه	–	آهنی	مشبک مستطیلی	–	حفاظتی	–	–	داخل میدان عمومی	
میدان‌ها	میدان توپخانهٔ تهران	۱۳۰۶	تفنگ قدیم‌الاسقاط	تکرار ردیف	–	حفاظتی تزیینی	فلزی	–	–	محجر
	میدان توپخانهٔ شیراز	۱۳۱۵	تفنگ قدیم‌الاسقاط	تکرار ردیف	–	حفاظتی تزیینی	فلزی	–	–	–
	میدان توپخانهٔ کرمانشاهان	۱۳۲۰	تفنگ قدیم‌الاسقاط	تکرار ردیفی	–	حفاظتی تزیینی	ستون آجری	گلدان	–	–
	میدان توپخانهٔ کرمانشاهان	–	چوب	مثلثی	–	حفاظتی تزیینی	ستون آجری	گلدان	–	–
	سبزه‌میدان تهران	۱۲۹۹	چوب	مثلثی	–	حفاظتی تزیینی	ستون آجری	گلدان	–	–
	سبزه‌میدان تهران	۱۳۱۵	چوب	مستطیلی	–	حفاظتی تزیینی	ستون آجری	گلدان	–	–
	قاپوق		چوب	مستطیلی	–	حفاظتی	–	–	–	–
ورودی‌ها	ورودی باغشاه	۱۳۰۶	–	مشبک مستطیلی	–	تزیینی	فرم ضریح	–	–	–
	ورودی دوشان‌تپه	۱۳۰۹	چوب	مشبک مستطیلی	–	تزیینی	–	–	–	–

۱. محجرهای باغ گلشن – میدان ارگ تهران

۲. محجرهای مقابل میهمانخانه قزوین

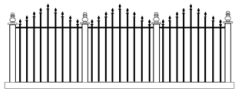
۳. نرده‌های مقابل میهمانخانه قم

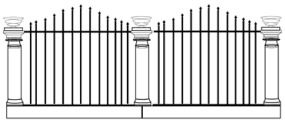
۴. نرده‌های خیابان کالسکه رو باغ شمال تبریز

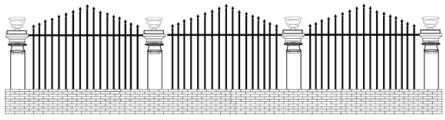
۵. نرده‌های خیابان کالسکه رو عمارت مسعودیه دوره اول

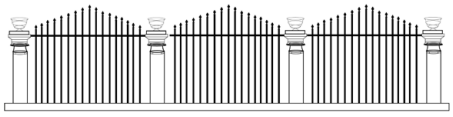
۶. محجرهای طب‌کده شیشوان

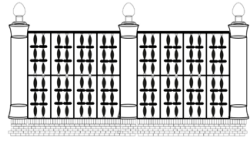
۷. نرده‌های خیابان کالسکه رو عمارت مسعودیه دوره دوم

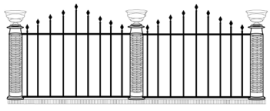
۸. نرده‌های مقابل عمارت سرخه حصار

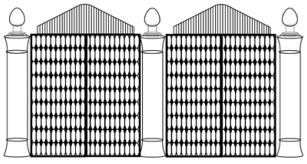
۹. نرده‌های مقابل عمارت قصر فیروزه

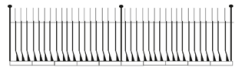
۱۰. نرده‌های مقابل قورخانه قدیم تهران

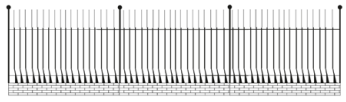
۱۱. محجرهای مقابل باغشاه جداره بیرونی

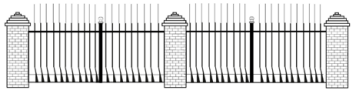
۱۲. نرده‌های مقابل میدان باغشاه جداره درونی باغ

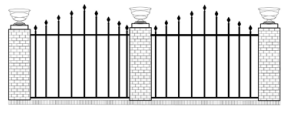
۱۳. نرده‌های سکوی توپ مروارید با استفاده از تفنگ های از کار افتاده قورخانه

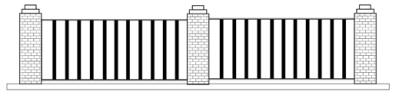
۱۴. نرده‌های میدان توپخانه در دوره اول ساخته شده از تفنگ‌های از کار افتاده‌ی قورخانه

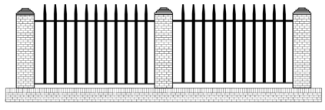
۱۵. نرده‌های میدان توپخانه در دوره دوم ساخته شده از تفنگ‌های از کار افتاده‌ی قورخانه

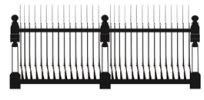
۱۶. محجرهای سبزه میدان تهران – حوض میانی در دوره ناصری

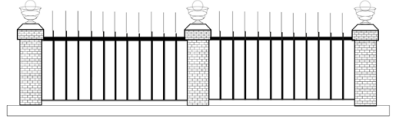
۱۷. محجرهای سبزه میدان تهران – حوض میانی در دوره مظفری

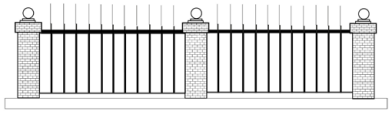
۱۸. نرده‌های مقابل مریضخانه دولتی تهران

۱۹. نرده‌های سکوی توپ مروارید در دوره مظفری

۲۰. محجرهای میدان توپخانه شیراز با تزئین گلوله توپ در ظرف‌های زینتی بر ستون‌ها

۲۱. محجرهای میدان توپخانه کرمانشاهان با تزئین گلوله توپ بر ستون‌ها

تصویر ۹: تنوع ساختار و فرم و الگو تزیینی نرده‌های قاجاری

نتیجه

در این پژوهش، نرده‌های قاجاری به‌عنوان یکی از عناصر کمتر مطالعه‌شدهٔ معماری و فضای شهری دورهٔ ناصری بررسی، توصیف و تحلیل شدند. بر پایهٔ آنچه از منابع این دوره برمی‌آید، نقش این نرده‌های چوبی به‌عنوان یکی از عناصر مؤثر در دگرگونی سیمای فضاهای سلطنتی و رسمی در عصر ناصری غیرقابل تردید است. نرده به‌عنوان عنصری جدید در فضای شهری ایران، عمدتاً از دههٔ ۱۲۸۰ق و در سه دههٔ پایانی سلطنت ناصرالدین‌شاه پدیدار شد و در پی دگرگونی‌های کالبدی پایتخت و فضاهای وابسته به دربار، به‌تدریج جایگاهی مشخص در سیمای شهر یافت. دستگاه سلطنت و نهادهای حکومتی نقش اصلی را در رواج نرده‌کشی بر عهده داشتند. جامهٔ عمل بخشیدن به سیاست فضاییِ رؤیت‌پذیر کردنِ بخشی از فضاهای متعلق به حکومت برای عموم و شهر، عمدتاً شامل آشکارگی فضاهای مشجرِ بخش‌هایی از بیرونی باغ‌های سلطنتی بود و به شکلی آگاهانه توسط رجال دولتی همچون اعتمادالسلطنه دنبال می‌شد.

بررسی تطبیقی منابع تصویری و مکتوب و مکان‌یابی نمونه‌ها در قالب نقشه نشان داد که در تهران، جغرافیای پیدایش محجرها به غیر از سبزه‌میدان که آن‌هم جزء فضاهای رسمی شهر محسوب می‌شود، در دو محلهٔ ارگ و دولت رخ داده و از جنوب به شمال، از سبزه‌میدان تا باغ گلشن، تا باب‌همایون، تا میدان توپخانه و تا دو خیابان باغ لاله‌زار و باغ ایلخانی ادامه یافته و به پارک ناصری ختم شده و این کلیت، در یک توالی فضایی نسبتاً پیوسته تجربه و ادراک شده است. تمام فضاهای این مجموعهٔ پردرخت، تحت مالکیت یا کنترل حکومت بود که با گشودن جدارهٔ باغ‌ها به روی مردم شهر، این فضاهای سلطنتی آشکارشده در ایجاد نوعی فضای تفرجی نوظهور نقش ایفا کردند. ازنظر توالی زمانی نیز، نخستین نمونهٔ محجر چوبی در جدارهٔ شهری باغ‌های سلطنتی داخل شهر ظاهر شد و حتی جایگزینی دیوارهای صلب و بلند از رواج افتادند، سپس در خیابانِ باغ‌های پسران ارشد شاه در تهران و تبریز و همچنین در میدان توپخانهٔ تهران، و بعدها در میدان‌های شهرهای دیگر ساخته شدند. نرده به‌صورت سیم‌کشی در خیابان‌های مهم تهران نیز حضور داشت. محجر چوبی همچنین با الگویی نسبتاً مشابه ازنظر فرم و مصالح در بناهای دولتی مانند مریضخانه و قورخانه در تهران و در مهمانخانه‌های دولتی در قزوین و قم و دیگر مراکز ممالک محروسه مانند عمارت سهام‌الدولهٔ بجنورد ظاهر شد.

بررسی ویژگی‌های کالبدی نرده‌ها نیز نشان داد که بیشتر نمونه‌ها از چوب ساخته شد و از الگوی مشترکی شامل ترکه‌های چوبی مثلثی، ستون‌های سنگی یا آجری و آرایه‌های تزیینی پیروی کرد. در سال‌های پایانی دورهٔ ناصری، نمونه‌های فلزی و ترکیب‌های جدید نیز به‌تدریج رواج یافت، اما الگوی غالب نرده‌های چوبی همچنان حفظ شد. این عنصر در نمونه‌های مختلف، با وجود تفاوت در جزئیات، از حیث مصالح، رنگ، تناسبات و شیوهٔ ترکیب اجزا، از الگوهایی نسبتاً مشخص پیروی می‌کرد و به همین سبب، به‌مرور به یکی از مؤلفه‌های قابل تشخیص در فضاهای رسمی و وابسته به سلطنت بدل شد.

جغرافیای استفاده از نرده که به مرور زمان در شهرهای ایران گسترش یافت، تنوع فضاهای مرتبط با نرده و تنوع شکل و طرح نرده‌ها همه حاکی از رواج این عنصر معماری با قابلیت‌های تأثیرگذاری بر فضای اطراف و احتمالا نشانگر علاقهٔ طبقهٔ حاکم در استفاده از آن در چهل سال انتهای قرن سیزدهم است. مهم‌ترین پیامد رواج نرده، دگرگونی رابطهٔ میان فضای سلطنتی و عرصهٔ عمومی شهر بود. جایگزینی دیوارها با نرده، امکان مشاهدهٔ باغ‌ها و بناهای حکومتی را از معابر عمومی فراهم کرد و به شکل‌گیری منظر شهری بازتر و تجربه‌ای متفاوت از ادراک فضای شهر انجامید. بدین‌ترتیب، نرده علاوه‌بر مرزبندی یا حفاظت، در شکل‌دهی به منظر شهری، سامان‌دهی به فضا و بازتعریف رابطهٔ حکومت و شهروندان نقشی مؤثر ایفا کرد.

در پژوهش حاضر تلاش شد تا ازطریق بررسی یک عنصر خرد معماری یعنی نردهٔ شهری در دورهٔ ناصری، نقش آن را به‌عنوان بخشی از تحولات کالبدی شهر در این دوره بازشناساند و عاملیت این عنصر را در نقش هم‌زمان آن در مرزبندی، نظم‌دهی به فضا و گشودگی بصری نشان دهد و از این رهگذر، چگونگی ایجاد تغییر در سیمای فضاهای سلطنتی و رسمی شهر را تبیین کند.

پی‌نوشت‌ها

۱. تاکنون پژوهش مستقلی دربارهٔ نرده‌های دورهٔ قاجار، ویژگی‌های معماری آن‌ها و نقششان در فضای شهری ایران انجام نشده است. نزدیک‌ترین پژوهش به این موضوع، مقالهٔ «پیشینهٔ زیباسازی شهر تهران» (تاج‌الدینی و مهاجر ۱۳۹۴) است که نرده را در شمار تجهیزات و عناصر تزیینی شهری معرفی کرده و به پیشینهٔ برخی از این عناصر در تهران دورهٔ قاجار پرداخته است.

۲. باآنکه نخستین سند مکتوبی که به وجود نرده در باغ‌میدان ارگ اشاره دارد، متعلق به سال ۱۲۸۲ق است، اما شواهد تصویری از عکسی با عنوان «ابتدای باغ میدان در حالت برف است»، حاوی تصویر نهال‌های جوان باغ گلشن است و به نظر می‌رسد نخستین سند تصویری از شکل‌گیری این فضا باشد.

۳. با توجه به عکس باغ گلشن در آلبوم ۱۶۱ نگارخانهٔ کاخ گلستان، که در زمستان برداشته شده، مشخص است که این عکس از نخستین عکس‌هایی است که از باغ گلشن گرفته شده است. دلیل این امر، تنک و نابالغ بودن درختان، نرده‌هایی است که هنوز کاملاً تکمیل‌شده به نظر نمی‌رسند، زیرا در بخش میانی باغ نرده‌ای دیده نمی‌شود، و نیز در زیرنویس عکس عبارت «ابتدای باغ میدان» به چشم می‌خورد. بااین‌حال، مشخص است که نرده‌های پیرامون باغ از همان ابتدا وجود داشته است. این آلبوم، بنا بر نظر طهماسب‌پور (۱۴۰۳)، متعلق به سال‌های ۱۲۷۰ تا ۱۲۷۵ق است. طهماسب‌پور در فهرست توصیفی آلبوم‌های منتشرشدهٔ کاخ گلستان، عکاسان این آلبوم را آقارضا عکاس‌باشی، سلطان اویس میرزا، کارلهیان، بلاکویل و لوییجی پشه معرفی می‌کند. با توجه به اینکه عکس دیگری نیز در این آلبوم وجود دارد که باغ گلشن در آن با درختانی بالغ‌تر دیده می‌شود، می‌توان حدس زد که تعدد عکاسان و نیز بازهٔ زمانی تهیهٔ عکس‌های این آلبوم به‌طور کامل مشخص نیست و شاید عکس‌ها سال‌های آغازین ۱۲۸۰ تا ۱۲۸۲ق را نیز در بر گیرد. این احتمال با نوشتهٔ اعتمادالسلطنه در این خصوص نیز انطباق دارد.

۴. واژهٔ نرده از نرد مشتق می‌شود. در *فرهنگ جهانگیری*، تنهٔ درخت را نرد خوانده است (انجو شیرازی ۱۳۵۹، ۱۱۶۴).

۵. پیترو دلاواله که در سال ۱۶۱۶ میلادی به قزوین سفر کرده است، در سفرنامه‌اش به نرده‌هایی در مجاورت نهر در نزدیکی میدان قزوین اشاره می‌کند: «عصرها مردم برای گردش به میدان می‌آیند و تا مدتی زیادی از شب مشغول تفریح و گردش‌اند به‌تازگی دور میدان را درخت کاشته‌اند که هنوز سایه‌افکن نشده، از نهر پای درخت‌ها همیشه آب جاری است و در دو طرف نهر نردهٔ چوبی نصب کرده‌اند که در موقع گل‌کاری کنند» (گلریز ۱۳۶۸، ۲۰۱). این اشاره به نرده در دورهٔ صفویه نیز عمدتاً به نقش حفاظتی آن در کنار نهر آب اشاره دارد.

۶. استفاده از مرزهای متخلخل در معماری ایران سابقه‌ای طولانی‌تر داشت. نمونه‌هایی مانند باغ‌های موسوم به «تجیر» و نیز انواع دیوارهای مشبک مشخص می‌کند که پیش از دورهٔ قاجار نیز شیوه‌هایی برای ترکیب جدایی فضایی با امکان دید وجود داشته است. بااین‌حال، انتقال این الگو به مقیاس فضای شهری و جدارهٔ باغ‌های سلطنتی پدیده‌ای جدید به شمار می‌رفت.

۷. در کتاب *روزنامهٔ خاطرات ناصرالدین‌شاه* سفر به فرنگستان در وصف باغ‌وحشی در آلمان به «باغچه‌های وسیع و دور [آن] معجر» اشاره شده است. در پانویس و تصحیح کتاب آورده شده که معجر قسمتی از پارچهٔ یمنی است و آنچه از پوست خرما به شکل جوال می‌دوزند (قاضیها ۱۳۷۷، ۱۵۸). به نظر می‌رسد اشارهٔ ایشان به نرده‌های احتمالاً فلزی دور باغچه بوده است. در قسمت دیگری از *سفرنامهٔ ناصرالدین‌شاه* به باغ‌وحشی در انگلستان به شیر بحری و روباه بحری اشاره می‌کند که هر دو در حوض آبی بودند دور[ش] معجر (همان). این عبارت در ترجمهٔ علی‌محمد فره‌فروشی از *سفرنامهٔ از خراسان تا بختیاری* در وصف نرده‌های بام یکی از عمارت‌ها در اندرون شاهی کاخ گلستان نیز دیده می‌شود. «در اطراف بام عمارت معجری آهنی کشیده شده که در فاصله‌های منظم از گلدان‌های پرگلی تزیین یافته است (دالمانی ۱۳۳۵، ۷۸۴).

۸. توصیف نرده‌ها و محجرهای شهری در سفرنامه‌های دورهٔ ناصری جایگاه این عنصر را در تجربهٔ فضایی مسافران ایرانی آشکار می‌کند. ناصرالدین‌شاه در نخستین سفر خود به اروپا، هنگام توصیف شهر دیژون، به نردهٔ پیرامون یک مجسمه اشاره کرده و می‌نویسد: «بالای [آن] محجر بسیار بسیار خوبی ساخته بودند» (قاضیها ۱۳۷۷، ۸۸).

۹. حاج سیاح در توصیف شهرهای اروپایی، ازجمله وین، والانس، لیون، پاریس و دیژون، بارها ترکیب «مشجر و محجر» را به کار می‌برد. او خیابان‌های جدید وین را «وسیع، مشجر و محجر» توصیف می‌کند و در شرح دیژون نیز از خیابان‌های عریض، چراغ‌های گاز، درختکاری و فضاهای محجر یاد می‌کند (سیاح محلاتی ۱۳۴۶، ۱۴۸_۱۵۳).

۱۰. حاج محمدعلی پیرزاده نایینی نیز در توصیف پاریس، از باغچه‌های مقابل عمارت‌ها سخن می‌گوید که پیرامون آن‌ها با محجر و شبکه‌های آهنی محصور شده و گیاه عشقه بر این شبکه‌ها منظری شبیه «دیوار سبز زمردین» پدید آورده است

۱۱. رنگ سرخ تزیین سرنیزه‌های نرده‌های میدان ارک در نقاشی صنیع‌الملک به سال ۱۳۰۳ق پیداست.

۱۲. به تعبیر کارلا سرنا، باغ‌ها و بناهای تهران پیش از این عمدتاً در پسِ «دیوارهای بلند زندان‌گون» پنهان بودند (Serena 1883, 55). در دورهٔ ناصری، در برخی از باغ‌های سلطنتی این الگو تغییر کرد و دیوارهای صلب جای خود را به نرده‌ها دادند.

۱۳. اینجا منظور باغ وزارت جنگ واقع در کوچهٔ درب اندرون است. به‌سبب در دست نبودن عکس یا تصویر واضح از باغ اتاق نظام درخصوص الگو و فرم نردهٔ جدارهٔ آن نمی‌توان با قطعیت نظر داد. بااین‌حال تنها تصویر مرتبط با این باغ در سفرنامهٔ آنری رنه دآلمانی، از کوچهٔ درب اندرون که در انتهای کوچه باغ و نرده‌کشی آن کمی پیداست (تصویر ۱ـ۲).

۱۴. پانویس عکس باغ‌شمال «عمارت و باغ مخصوص حضرت اشرف مجد والا است [..] اگرچه بنای این باغ قدیم است ولی طرز باغچه‌بندی و محجرها و نارنجستان دور آن به طرح تازه و ممتاز برحسب امر مجدالدوله است. از نو ساخته‌اند و در سنهٔ ۱۳۰۳ق به اهتمام حضرت اشرف دام شوکته [مظفرالدین میرزا ولیعهد وقت] در سمت غربی این باغ عمارت عالی فرنگی‌ساز که بالاخانه‌های او به دیوان‌خانهٔ قدیم نایب‌السلطنه منظر دارد و در نهایت خوبی ساخته شده و [..]»

۱۵. میله‌های آهنی و سیم‌کشی باغچه‌ها در عکس‌های تاریخی و همچنین نقاشی‌ها پیداست در نقاشی محمودخان ملک‌الشعرا به سال ۱۲۸۸ق. از خیابان باب همایون رنگ این میله‌ها به رنگ سرخ مشخص شده است.

۱۶. مهمانخانهٔ قزوین به دستور ناصرالدین‌شاه و توسط آقاباقر ارباب که بعدها حاکم قزوین شد و لقب سعدالسلطنه گرفت ساخته شد و در سال ۱۲۹۷ق در انتهای خیابان صفوی (خیابان سپه/ شهدا) مقابل سردر عالی قاپو به بهره‌برداری رسید و تعریف تازه‌ای از فضای شهری در دورهٔ قاجاریه ارائه کرد و به واسطهٔ وجود امکاناتی که برای نخستین‌بار در اقامتگاه‌های ایران به وجود آمد، اولین هتل مدرن ایران به شمار می‌رفت که با الگوبرداری از هتل‌های فرنگی، به‌منظور استفادهٔ فرستادگان و سفیران خارجی بنا شد و جزئی از پروژهٔ بزرگ ارتباطی راه فرنگ بود؛ از این جهت در تاریخ معماری و گردشگری ایران، اهمیت و جایگاه مهمی دارد (مرادی و پرهیزکاری ۱۳۹۲).

۱۷. در عکس علی‌خان والی از آلبوم علی خان والی ۱۲۶۲ـ۱۳۱۸ق از آرشیو دیجیتالی هاروارد نرده‌های جدارهٔ مریضخانه پیداست و در عنوان سند آمده است: «مریضخانهٔ عیسویان پروتستانی آمریکایی در حالت بنایی در قلعهٔ متعلقه به آن‌ها واقعه در یک فرسخی[؟] شهر ارومی.»

۱۸. در متن اصلی نرده‌های آهنی به‌عنوان نرده‌های چدنی Cast Iron نام برده شده که به نظر همان تفنگ‌های سرپر ازکارافتاده است.

۱۹. هانریش بروگش در سفر دوم خود به ایران در سال ۱۸۸۶ به دو رنگ پرکاربرد زرد و سیاه می‌پردازد که خاص کشور اتریش است و روایت می‌کند که در ساختمان‌های دولتی و غیردولتی و نیز در اشیای چوبین این دو رنگ به کار می‌رود. «ایرانیان از خود اتریشی‌ها هم اتریشی‌ترند؛ چهارچوب پنجره‌ها، نرده‌ها و قراولخانه‌ها و اسلحه‌خانه‌ها و خلاصه هرچیزی که به رنگ زدن احتیاج داشته باشد، دارای خطوط راه راه سیاه و زرد است. علت این امر حضور هیئت نظامیان اتریشی است که حدوداً ۱۴ سال قبل به درخواست شاه به ایران گسیل داشت» (بروگش ۱۳۷۴، ۱۰۱).

منابع

ـ ابوترابیان، بهنام. ۱۳۹۵. *قصه‌های مسعودیه*. تهران: تاریخ ایران.

ـ ارنست، ارسل. ۱۳۸۲. *سفرنامهٔ قفقاز و ایران*. ترجمهٔ علی‌اصغر سعیدی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

ـ اعتصام، علیرضا. ۱۳۸۴. *به روایت سعید نفیسی: خاطرات ادبی، سیاسی و جوانی*. تهران: نشر مرکز.

ـ اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. ۱۳۸۰. *المآثر و الآثار*. تهران: سنایی.

ـ اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. ۱۳۶۷. *مرآة البلدان*.

ـ اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. ۱۲۹۴ق. *روزنامهٔ ایران*. شمارهٔ ۳۱۸.

ـ اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. ۱۳۰۶ق. *روزنامهٔ ایران*. شمارهٔ ۶۷۳.
ـ اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. ۱۳۰۶ق. *روزنامهٔ شرف*، شمارهٔ ۷۷.
ـ انجو شیرازی، جمال‌الدین حسین‌بن فخرالدین حسن. ۱۳۵۹. *فرهنگ جهانگیری*. ویراستهٔ رحیم عفیفی. مشهد: دانشگاه مشهد.
ـ بانی مسعود، امیر. ۱۳۸۸. *معماری معاصر ایران: در تکاپوی بین سنت و مدرنیته*. تهران: هنر معماری قرن.
ـ بنجامین، ساموئل گرین ویلر. ۱۳۶۳. *ایران و ایرانیان عصر ناصرالدین‌شاه*. ترجمهٔ حسین کردبچه. تهران: جاویدان.
ـ بروگش، هینریش. ۱۳۷۴. *در سرزمین آفتاب*. ترجمهٔ مجید جلیلوند. تهران: مرکز.
ـ پیرزاده. ۱۳۴۳. *سفرنامهٔ حاجی پیرزاده*. به کوشش حافظ فرمانفرمایان. تهران: تهران.
ـ تاج‌الدینی، مرجان و مهاجر، شهروز. ۱۳۹۳. *پیشینهٔ زیباسازی شهر تهران*. تهران: پیکره.
ـ جکسن، آبراهام ویلیامز. ۱۳۵۲. *ایران در گذشته و حال*. ترجمهٔ منوچهر امیری و فریدون بدره‌ای. تهران: خوارزمی.
ـ دالمانی، آنری رنه. ۱۳۳۵. *سفرنامهٔ از خراسان تا بختیاری*. ترجمهٔ علی‌محمد فره‌وشی. تهران: ابن‌سینا.
ـ ذکا، یحیی. ۱۳۴۹. *تاریخچهٔ ساختمان‌های ارگ سلطنتی تهران*. تهران: انجمن آثار ملی.
ـ ذکا، یحیی و سمسار، محمدحسن. ۱۳۷۰. *تهران در تصویر*. تهران: سروش.
ـ سرنا، کارلا. ۱۳۶۲. *آدم‌ها و آیین‌ها در ایران*. ترجمه، تهران: زوار.
ـ سمسار، محمدحسن، و سراییان، فاطمه. ۱۳۸۲. کاخ گلستان آلبوم‌خانه *فهرست عکس‌های برگزیده عصر قاجار*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
ـ سیاح محلاتی، میرزا محمدعلی. ۱۳۴۶. *سفرنامهٔ حاج سیاح به فرنگ*. تهران: سخن.ـ شهری، جعفر. ۱۳۸۳. *طهران قدیم*. تهران: معین.
ـ شیرازیان، رضا. ۱۳۹۷. *تهران‌نگاری: طهران در مطبوعات دورهٔ قاجار (دوره‌های ناصری و مظفری)*. تهران: دستان.
ـ صانع، منصور. ۱۳۶۹. *پیدایش عکاسی در شیراز*. تهران: سروش.
ـ طهماسب‌پور، محمدرضا. ۱۴۰۳. *فهرست توصیفی آلبوم‌های منتشرشدهٔ کاخ گلستان*. چیلیک. https://chiilick.com (accessed September 2025).
ـ عین‌السلطنه، قهرمان میرزا. ۱۳۷۴. *روزنامهٔ خاطرات عین‌السلطنه (قهرمان میرزا سالور)؛ روزگار پادشاهی ناصرالدین‌شاه*. تهران: اساطیر.
ـ فوریه، ژوانس. ۱۳۸۵. *سه سال در دربار ایران*. ترجمهٔ عباس اقبال. تهران: علم.
ـ قاضیها، فاطمه. ۱۳۷۷. *روزنامهٔ خاطرات ناصرالدین‌شاه سفر اول به فرنگ*. اسناد ملی ایران.
ـ کرزن، جورج ناتانیل. ۱۳۴۹. *ایران و قضیهٔ ایران*. تهران: علمی و فرهنگی.
ـ گلریز، محمدعلی. ۱۳۶۸. *مینودر یا باب‌الجنة قزوین*. قزوین: طه.
ـ محمدمرادی، اصغر، و مهرزاد پرهیزکاری. ۱۳۹۲. رویکردی به احیاء مهمانخانه قاجاری قزوین. *مطالعات معماری ایران* ۲ (۳): ۶۵-۵۵.
–معتقدی، کیانوش. ۱۳۹۵. *دروازه‌های طهران قدیم*. تهران: پیکره.
- d'Allemagne, Henry Rene. 1911. *Du Khorassan au pays des Backhtiaris*: *trois mois de voyage en Perse*. Paris: Hachette.
- Serena, Carla. 1883. *Hommes Et Choses en Perse*. Paris: édition ornée d'un portrait de l'auteur par F. Desmoulins et de cinq dessins par Colombari.
- Benjamin, Samuel G. W., 1887. *Persia and the Persians*. London: John Murray.
- Starkie Gardner, John, 1911 (2016). *English Ironwork of the* 17*th and* 18*th centuries*, *An Historical and Analytical Account of the Development of Exterior Smithcraft*. Owen Press.
- Sladen, Douglas. 1907. *Queer Things about Persia*. London: Eveleigh Nash.

- Abdullah Mirza Qajar. (1850 - 1909). Nafisi Family Photograph Albums of Qajar Iran (Collection No. FSA.A2010.05). National Museum of Asian Art Archives, Smithsonian Institution. https://sova.si.edu/record/FSA.A2010.05 (accessed July 20, 2024).
- Ali Khan Vali. ca. 1879–1900. Album of photographs by Ali Khan Vali [Photograph album]. Harvard University, Fine Arts Library. https://nrs.lib.harvard.edu/urn-3:FHCL:1125271 (accessed June 26, 2026).
- A Collection of Photographs Taken in Persia, Turkey and in the Caucasus (Vol. 2). 1891. Institut national d'histoire de l'art. https://bibliotheque-numerique.inha.fr/viewer/15528/ (accessed June 26, 2026).
- Grothe, Hugo. 1911. *Meine Vorderasienexpedition 1906 und 1907*. Leipzig: K. W. Hiersemann
- Unknown. ca. 1885. Tehran, le jardin de Spahsalar [Photograph]. ETH Library, Image Archive (E-Pics Bildarchiv). https://ba.e-pics.ethz.ch/ (accessed June 26, 2026).

From Royal Garden to Urban Square: The Emergence of the *Mahjar* and the Reconfiguration of the Iranian Cityscape in the Late Naseri Era

Kaveh Rashidzadeh
Assistant Professor, Faculty of Architecture and Urbanism, Shahid Beheshti University.

Golnar Hekmat
M.Sc. in Architecture and Urban Regeneration, Faculty of Architecture and Urban Planning, Sapienza University of Rome, Italy.

This article examines the growing emergence of wooden railings (known as *mahjar*) in Tehran's urban spaces, and later in several other Iranian cities, during the final three decades of Naser al-Din Shah's reign. These railings, which gradually replaced the solid walls of gardens and buildings or were added as new elements in public space, significantly transformed the period's urban landscape and spatial experience. Through a comparative spatial–temporal analysis of primary textual and visual sources, the study categorizes and describes these railings by chronology, spatial setting, geography, function, material, color, form, and scale, and explores their relationship to buildings, gardens, and urban environments. The findings indicate that most railings first appeared at royal and governmental properties, particularly in the two central districts of *Arg* and *Dowlat* in Tehran, where replacing garden walls with railings—often in a uniform triangular design—intentionally opened visual access to lush royal gardens for locals and foreigners alike. This deliberate shift reshaped the public's experience of urban space. The trend then extended to newly established state institutions such as hospitals and guesthouses, as well as to public squares in Tehran, Shiraz, and Kermanshah, where triangular wooden railings remained the dominant architectural model between 1280–1320 AH (1863–1902 CE).

Keywords: Wooden Railings (*Mahjar*), Naser al-Din Shah, Tehran, Royal Gardens, Qajar Iran, 19th century cityscape.

JIAS

Journal of Iranian Architecture Studies

University of Kashan
School of Architecture and Art

29

Vol. 29, Spring and Summer 2026
E-ISSN: 2676-5020

- **Historiography of the Architecture of Masjed-e Jāme' (Grand Mosque) of Amol and Its Relationship with the City in the Early Centuries after the Hijrah**
  Zatollah Nikzad
- **Redefinition of the Qaysariyyah Area in the Bazaar of Kashan and the Formation of a New Urban Center in the Second Half of the Qajar Period**
  Yasaman Safian, Hamidreza Jayhani, Seyed Mahmood Sadat Bidgoli
- **Assessing the Values of Rudkhan Castle as World Heritage from the Perspective of the ICOFORT Charter and the Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention**
  Aboozar Janalipoor, Pirouz Hanachi, Mohammad-Hassan Talebian
- **Enhancement of Lateral Stability Threshold of Barrel Vault Supported by Walls**
  Farzin Izadpanah
- **Evaluation of the Performance of Brick Lattice Screens in Controlling Solar Radiation and Daylight in the Hot and Semi-Arid Climate of Dezful**
  Kolsoom Kamkar, Kourosh Momeni, Akbar Mousaeijoo
- **From Royal Garden to Urban Square: The Emergence of the Mahjar and the Reconfiguration of the Iranian Cityscape in the Late Naseri Era**
  Kaveh Rashidzadeh, Golnar Hekmat
- **Classification and Algorithmic Analysis of Articulation Types in Historical Iranian Girih Patterns**
  Mahdi Azizi Hamedani, Mojtaba Sabetfard
- **Conceptual Dimensions and Characteristics of Abductive Reasoning in Design Practice**
  Ali Qoreishvandi Abraki, Ali Alai, Keivan Jourabchi, Saeid Norouzian Maleki
- **The Role of Spatial Configuration in Creating Sociability in Social-Scale Shopping Centers in Isfahan**
  Maryam Gorouhi, Narges Dehghan, Mansoureh Kianersi, Somayeh Rafiei
- **Pragmatic Evaluation: An Opportunity to Reform Policies and Practices in Targeted Areas (Concrete Case: National Regeneration Policy in Iran)**
  Morteza Hadi Jaberi Moghaddam, Shima Saghandali
- **From Eventification to Characterization of Memorial Museums**
  Faezeh Tafreshi, Manoochehr Moazzami, Nicholas Wise
- **The Effect of Removing Old-Growth Trees in the Architecture of Ilam's Streets on Pedestrian Thermal Comfort Changes Based on Computational Fluid Dynamics (CFD)**
  Karen Fatahi, Nasrin Siavash